

KAZIVANJA ANDRIJE MUGOŠE

These stories of a revolutionary Andrija Mugoša who had a rich life filled with suffering, fighting and leadership in the new state, testify about events in which Mugoša took active part. This bleak autobiographical document recorded by his daughter Dragica represents a subjective testimony to those times.

Ovaj rukopis je nastao u avgustu 2003. kao svojevrsna autobiografija, diktirana u mikrofon, tokom nekoliko dana, tog najtoplijeg ljeta kada se temperatura nije spuštala ispod 40°C. Bili smo sami, zatvoreni u stanu i ja sam slušala njegova kazivanja. Kazivanja jer to nije bio razgovor, on jednostavno nije htio da čuje moja pitanja ili komentare. Pričao je tih vrelih dana o sebi, svom životu tokom 92 godine, pokušavajući da nas udalji od tuge za njegovom „drugaricom“ (kako je on uvijek predstavljao) i mojom majkom. Uranjali smo u neko drugo doba i neka druga dešavanja, a ja sam, prateći odmotavanje trake na kasetofonu, bila svjedok odmotavanja jednog života, bogato ispunjenog, ali i sa žaljenjem što je sve tako moralo da se dešava. Od jednog najiskrenijeg angažmana za ostvarenje svojih ideala do kompromisa koje je pravio, a koji su, iako u ime ideala, ostavljali neizbrisive ožiljke. Slušajući ga, vraćali su mi se naši razgovori sedamdesetih godina, moji napadi na sistem koji je on

oličavao u mojim očima i njegovi pokušaji da mi objasni, da se objasni. Žestina mojih mladalačkih ubjeđenja odbacivala je sve njegove argumente, a on je bio pomirljiv, prihvatio je moje prijatelje, čak se za njih i zalagao iako nemoćno pred neumoljivim valjkom Partije i policije za koje je sama ideja „socijalizma sa humanim licem“ bila ravna izdajstvu. Tokom tih godina, približili smo se više nego što smo i mogli pretpostaviti. Ustvari, sada znam da je on ostao isti, a da sam ja napravila onaj dugi put od ideološkog odbacivanja do poimanja vrijednosti čovjeka kakav je bio moj otac.

Ova kazivanja nijesu iscrpna, prije bi se moglo govoriti o crticama iz njegovog života, i meni su nedostajala detaljnija objašnjenja npr. o Informbirou, Golom otoku, samoupravljanju, raznim plenumima partije i ljudima koji su kreirali takvu politiku. Na moja pitanja, odmahivao je rukom i odbijao je da govori o tim ljudima tvrdeći da je sada kasno, da su oni umrli i da on ne može da iznosi svoje mišljenje kao definitivnu istinu na koju niko od njih ne može da odgovori. Oko stvaranja crnogorske države koju je želio kao možda posljednji proplamsaj svog angažmana i čije proglašenje nije doživio (dijelilo ga je manje od dva mjeseca) bilo je već dovoljno govora u štampi. Meni je ostala slika starog čovjeka koji prihvata sve pozive da ide i objašnjava ideju samostalne Crne Gore, kao onda u mladosti ideju revolucije. Smatrao je da Crnogorci moraju sami biti odgovorni za svoju sudbinu.

Dragica Mugoša

Djetinjstvo

Rođen sam 22. decembra 1910. godine u siromašnoj seoskoj porodici u Donjoj Gorici. Otac Vido je pokušao da odlaskom u Ameriku zaradi za porodicu. Tamo je radio u rudniku, ali nije ostao dugo jer je počeo Prvi svjetski rat. Prijavio se kao dobrovoljac. Umro je 1916. od španske groznice koja je tada harala. Majka Mara je ostala sama sa petoro dece, bez ičega, tako da nas je za vrijeme okupacije Austrougarske, teško mogla prehraniti. Sjećam se da smo tada brali trave da bi imali što da jedemo. Moj brat Blažo je imao 10-11 godina i išao je da radi na putevima da bi nam pomogao da preživimo.

Ja sam se poslije 1918. godine upisao u osnovnu školu, moj brat Marko kasnije, ali nijesmo mogli da se školujemo jer nijesmo imali ni da jedemo. Ja sam pošao u najam. Marko se, kada je završio osnovnu školu, upisao u gimnaziju. Ali nije imao ni za opanke ni za knjige. Gimnazija je bila daleko 4-5 kilometara i nije mogao da ide bos. Tada je i on otišao u najam, kod porodice Sava Kusova Mugoše. Naš život je bio zaista težak.

Ja sam imao deset godina kada sam pošao u najam kod Petra Lukina, u Goluzbu. Oni su i sami bili dosta siromašni jer su se tu tek naselili, počeli da obrađuju zemlju koja je bila neplodna, tako da prvih godina nijesu imali nekih prihoda od zemlje. Oni su toliko bili siromašni da su čak i hleb zaključavali. Ja sam spavao sa ovcama. Nekada me je bilo strah, naročito kada je jedan seoski ludak tuda prolazio i galamio. Ujutro sam dobijao parče hleba i sira za cio dan i to mi često nije bilo dovoljno. Tada sam sa ovcama prolazio pored naše kuće i majka mi je davala da jedem. A kod njih smo mi, deca, jeli iz posebne činije. Jedna djevojčica (koja je takođe bila njihova siromašna rođaka) bila je dosta nemirna i tako bi iz nestašluka često prosula tu činiju, pa smo ostajali bez večere.

Kod Lukića sam ostao samo godinu dana. Završio sam četvrti razred sa vrlodobrim uspjehom. Majka je željela da nastavim školovanje i pokušala je da me prime u Bogosloviju u Vojvodini. Bio je izašao konkurs, pa smo majka i ja išli i tražili mišljenje popa naše parohije. On je poslao zahtjev. To je nama bilo rešenje jer je školovanje bilo besplatno i oni su obezbeđivali smještaj i hranu. Međutim, nijesu me primili.

Otišao sam da služim kod Peša, Petra Milića u Donjoj Gorici. To je bila bogata, oficirska kuća i primali su penziju od države. Prema meni su se odnosili kao prema članu porodice. Kod njih sam bio dvije godine. Od njih sam pošao u najam kod Andra Vasova Mugoše i tu ostao jednu godinu.

Već smo svi bili malo odrasli i mogli smo da privređujemo. Blažo je ostao sa majkom i pošao na zanat u Podgoricu kod Katuline. On je završio građevinski zanat, ali nije bio posla. 1927. godine smo svi troje (Blažo, Marko i ja) otišli da radimo na ulcinjskoj Solani. To su bili zemljani radovi. Radili smo šest mjeseci. Živjeli smo u baraci Đakonovića, blizu Solane. Kada je počela zima, radovi su prestali i mi smo se vratili kući. Blažo je počeo da radi na građevinama.

Godine 1929-30. otvoreno je radilište na izgradnji puta Vladimir - Sukobin. Tu su preduzimači bili Šaleta Ivanović i Nikola Mugoša. Mi smo tamo radili (Blažo i ja) pet, šest mjeseci. Poslije završetka toga puta, mi smo se vratili kući i tu smo nešto zavređivali. Blažo, pošto je bio zanatlija, uvijek je imao posla i tada smo počeli malo da se oporavljamo. Majka nam je bila vrlo vrijedna, pametna, pa je sve štedela da bi kupila nešto zemlje, da bi poboljšala naš život.

Moj brat, kako je radio u gradu, vidio je tamošnji život, pa je počeo da kupuje za kuću posuđe i pribor za jelo. Seljaci su ga ismijavali i govorili da smo toliko siromašni, da nemamo što da jedemo, pa smo kupili tanjire da dijelimo iz sahana. Tada u selu još uvijek niko nije imao tanjire. Drugu novinu koju je unio u

Andrija Mugoša

selo bilo je biciklo. Tada je biciklo bilo rijetko i u gradu. On je puno radio i nije mogao svuda da stigne tako da mu je biciklo bilo neophodno. Đeca iz sela, a i odrasli, su išli matarama za njim da bi ga onemogućili da vozi. U to vrijeme smo i počeli da popravljamo kuću. Blažo nas je naučio da pravimo blokove od cementa i sa 450 takvih blokova za dva dana smo podigli kuću. U selu su se svi čudili i predviđali da ta kuća neće dugo da traje.

Vojni rok

I tako smo živjeli do 1930. godine, teško. Tada sam otišao u vojsku. Dvije godine u mornarici.

Blažo je ostao sa majkom da radi. Ja u vojsci nijesam imao nikakvih para, niko mi ništa nije mogao poslati. Moje potrebe su bile zaista male, tada nijesam čak ni pušio. Bio sam ukrcan na brod u Dalmaciji. Bilo nas je oko 250 mornara, podoficira i oficira. Zvali smo se Lijevi i Desni odred. Pošto je trebalo da

kupim odjeću da bih se vratio iz vojske, ja sam prao i peglao veš podoficirima. Oni se me plaćali da ne bi plaćali nekoga iz grada. Zaradio sam za odijelo i kupio ga u Tivtu kada je trebalo da idem kući. To je bilo *Tivar* odijelo. Ali nijesam imao pare za autobus da se prebacim do kuće. Šofer je prihvatio da mu platim kada stignemo.

Kada sam se, poslije dvije godine, vratio iz vojske radio sam sa Blažom. Marko i ja smo mu pomagali. Poslije je Marko otišao u vojsku.

Revolucionarna djelatnost

Kada sam došao iz vojske, povezao sam se sa omladinom. Već prije vojske, i u vojsci i poslije, puno sam čitao. Kada sam bio u najmu kod Milića, Vlado Milić mi je uvijek davao knjige. Ja sam ih čitao čuvajući ovce. Čitao sam Maksima Gorkog i druge ruske pisce, kasnije i marksističku, revolucionarnu literaturu. Bio sam obrazovaniji od mladića u selu. Rijetko ko je iz našeg sela nastavljao školovanje poslije osnovne škole. Omladina je ostajala da radi na imanju. Vrlo mali broj je završio maturu.

U radu na okupljanju omladine, počeli smo da pravimo igralište „Na polje“, kako smo ga zvali, pa smo formirali klub. Ja sam bio predsjednik kluba.

Članstvo u Komunističkoj partiji

1932. godine formirala se i organizacija Komunističke partije za Lješkopolje i mene su primili u Partiju. Primio me je Dušan Miranović, obučarski radnik koji je radio u Podgorici. Tada nas je u partiji bilo oko 6 - 7 iz Lješkopolja. Komunistička partija Jugoslavije je bila u ilegali i mi smo se tajno sastajali. Na jednom od tih sastanaka dobili smo zadatak da svako formira svoju

organizaciju u selu. Formirali smo partijsku organizaciju u Donjoj Gorici, mislim 1934. godine i činili smo je Vlado Milić, ja i čini mi se niko više te godine. Poslije je bio i Vaso Asanović iz Kokota u našoj organizaciji.

Komunistička partija je organizovala akcije, štrajkove, manifestacije i okupljala omladinu koja je bila protiv tadašnjeg režima. Akcije partije su se osjećale u čitavoj Jugoslaviji. U Beogradu su bile demonstracije, poginuo je Mirko Srzentić. Na prethodnim demonstracijama je poginuo Savo Raičević, student, brat Vlada Raičevića. Kod nas su bile demonstracije i tada je isključen jedan broj učenika iz gimnazije zbog tih demonstracija, među njima i Vaso Perov Mugoša i on je otišao u Peć da završi maturu.

Mi smo u Crnoj Gori vodili akcije i onda je 1936. godine bila velika provala u Partiji. U zatvor kod Dubrovnika je odvedeno 300 do 400 crnogorskih komunista. Oni su tamo mučeni i zlostavljani. Hapšenje je nastavljeno. Policija je uhapsila Ćufke i još neke iz Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru. Oni su se na sudu slabo držali. Otkrili su jedan broj ljudi. Bili smo prinuđeni da se krijemo i skoro svi smo se povukli: Nikola Lekić bio je đak i završio je eksportnu akademiju u Zagrebu. I on je bio član Partije¹ i jako pametan čovjek. Tada je bio u Crnoj Gori i trebalo je da bude uhapšen, ali je pošao u šumu. Blažo Jovanović je bio došao iz Zagreba, oženjen, bio je rukovodilac omladine i on je bio provaljen i on se sklonio. Malo je ljudi bilo neotkriveno. Ja sam tada bio u Okružnom komitetu omladine, a predsjednik omladine je bila Jelena Ćetković. I ona je pošla u šumu. Ja sam se sklonio izvjesno vrijeme. Vlado Božović je isto bio u šumi (seljaci su nam pomogli da preživimo). Ja sam 4-5 mjeseci bio u šumi i nijesam se prijavljivao da me ne bi uhapsili. Majka je znala da smo Marko i ja članovi Partije. Blažo nije bio jer smo ga čuvali pošto je izdržavao porodicu. Majka Mara je prenosila

¹ Nikola Lekić je tada bio politički sekretar PK KPJ za Crnu Goru

naš materijal, išla je autobusom u Nikšić i druge varoši da bi ga dostavila našoj vezi. Jednom kada je policija, pred zoru, došla da me uhapsi, ona je tražeći da ide u klozet, krišom iznijela i zakopala materijal koji sam ja bio ostavio u kući. Ja sam želio da sada nađem taj materijal jer ga je ona zakopala na Glavici iznad kuće, ali moj bratanić Pušo kaže da je to nemoguće naći.

Belvederske demonstracije

Pokrajinski komitet koji je bio u šumi, u ilegali, organizovao je, zajedno sa opozicionim strankama u Crnoj Gori, protest koji je trebalo da se održi u Cetinju ispred Banovine, a protiv policijskog terora u državi, protiv tuče i maltretiranja crnogorskih sinova koji su bili u zatvoru. Ja sam tada nosio letke po pojedinim mjestima u Crnoj Gori. I organizovali smo taj protest 26. juna 1936. godine. Bilo je oko 2.000-3.000 demonstranata koji su išli na Cetinje. Ali, vojska je blokirala Cetinje i nije dala nikome da uđe, čak ni seljacima. Sve nas su zadržali na Belvederu, a bilo je puno ljudi iz Crmnice, iz Riječke nahije, nešto iz Podgorice jer su drugi krajevi bili daleko i uputili su samo svoje predstavnike.

Belvederski događaj protiv režima Stojadinovića bio je masovan. Pošto nijesmo mogli da uđemo u Cetinje, mi smo počeli sa govorom na Belvederu. Govorio je Stojan Špadijer² u ime jedne opozicione stranke jer je on bio poslanik u Beogradu. Govorio je Mirko Vešović, advokat. Bojo Ivanović je govorio u ime KP CG. Kada je Bojo govorio onda je neko, ne zna se ko je to bio, možda i policija, počeo da provocira. Vojska je dobila naredbu da puca. Pucali su u masu, ali pošto je bila kosina, a oni su bili gore i tli-ko su pucali da je čudo da nije bilo više žrtava. Tu je poginulo sedam demonstranata, a 20 do 30 ranjeno. Razbili su nas.

² Stojan Špadijer je bio član Radikalske stranke – grupe Ace Stanojevića, koja nije prišla JRZ-i

Sa proslave jednog od jubileja Belvedera

Međutim, naš protest je imao odjeka svuda u Jugoslaviji i u inostranstvu. Vlast je morala da raspusti logor i konačno je organizovala suđenje za sve zatvorenike. Tako je taj Belvederski događaj bio krvav, ali se prekinulo sa hapšenjima. Tim zborom su rukovodili Nikola Lekić i Blažo Jovanović, koji su bili u neposrednoj blizini. Poslije toga je jedan broj demonstranata kažnjen zatvorom, ali je policijski teror oslabio u Crnoj Gori. Nemiri su bili i dalje i to ne samo u Crnoj Gori nego i u drugim mjestima.

Organizovanje odlaska u Španiju

U Španiji je bio građanski rat i početkom 1937. godine, KPJ je organizovala slanje svojih članova u internacionalnu brigadu kao pomoć u borbi protiv Franka. Iz Crne Gore je bilo oko 300 komunista koji su trebalo da se ukrcaju na jedan francuski brod u Čanju. Ja sam organizovao iz Lješkopolja prebacivanje u Crmnicu. U Lješkopolje su došli u školu poslijepodne i tokom

večeri, njih 50-60. Tada je bilo 4-5 automobila koji su ih u više navrata vozili do Boljevića, preko Virpazara po noći. Međutim, pokušaj odlaska nije uspio jer je bila provala na brodu i tada se smatralo da je Adolf Muk, koji je već bio uhapšen, otkrio naš plan policiji. Brod je bio zaplijenjen. Oko stotinu ljudi je bilo pohvatano u Mišiće (tamo će su čekali na ukrcavanje), a oko 20 komunista koji su bili skriveni iznad baraka, jer je policija na njih motrila, uspjelo je da izbjegne hapšenje. Marko je tada bio uhapšen. On se sam javio da ide u Španiju, iako smo tada određivali ko će da ide. Mi smo odredili, između ostalih i Spasa Drakića i Vlada Milića. Marko se javio da ne bih ja išao jer sam bio potreban na terenu. Poslije hapšenja su proveli dva-tri dana u zatvoru u Baru, dovedeni su vezani u Podgoricu i onda su ih pustili kućama. Protiv njih se nije vodila istraga. Mi više nismo pokušali da organizujemo odlazak u Španiju.

Seljačka samopomoć

U tom periodu je bila vrlo živa aktivnost i komunista i čitave opozicije. U Crnoj Gori je bilo izuzetno teško stanje. Bila je ekonomska kriza. Crna Gora nije dobijala nikakvu pomoć, nije bilo nikakvih radova. Partija je sprovela akciju za osnivanje, pored Seljačkog brastva koje je već postojalo, i Seljačke samopomoći. Seljačku samopoć je formirao inženjer Lazar Đurović koji je bio komunista. Ona je okupljala oko 10.000 domaćinstava. Popularnost Seljačke samopomoći učinila je da je vlast dozvolila njen rad i sjedište je bilo u Cetinju. Ova organizacija je bila jedan autentični crnogorski model i funkcionisala je sve do Drugog svjetskog rata.

Promjene u KPJ

U Jugoslaviji je u tom periodu bilo veliko previranje. Partija je bila vrlo aktivna. Kada je Tito došao na čelo Partije aktivnost je pojačana. Tada su bili veliki štrajkovi radnika i mi smo sakupljali

pomoć za radnike koji su štrajkovali i ostali bez posla. Tada je i moj brat Blažo, iako nije bio član Partije, kupio pomoć u selima jer je on bio jako popularan i dobijao je priloge.

Dolaskom Tita, smijenjeno je pokrajinsko rukovodstvo na čijem čelu je bio Jovan Marinović. On je bio za Miletića. Đilas je došao u Crnu Goru odlukom Centralnog komiteta KP Jugoslavije. On je imao direktivu da smijeni staro rukovodstvo koje je bilo za Petka Miletića i postavio novo, privremeno rukovodstvo. Zadatak novog rukovodstva Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru je bio da pripremi VII partijsku konferenciju. Savo Brković je tada došao za privremenog sekretara Pokrajinskog komiteta, Blažo Orlandić, Janko Lopičić, Kađa Petričević i ja smo bili članovi.

Pokrajinskom komitetu Crne Gore je tada pripadala i Metohija. Tamo smo imali partijsku organizaciju. Ja sam tada išao da ih obiđem i upoznam sa stavovima CK KP Jugoslavije. Išao sam taksijem. Đedo Sekulić, vlasnik taksija, bio je član Partije i on nam je obezbjeđivao prevoz do Peći. To mu je bila obaveza da jedanput nedeljno vozi besplatno članove partije. Ali trebalo je čekati neđelju dana do povratka. Mi nijesmo imali novca i na njegov račun smo naručili četiri kafe u jednom hotelu u Peći. Kafa je koštala 1 dinar. Poslije se on ljutio. Pošto je živio dobro (Blažo Jovanović je kod njega bio unajmio stan), on nam je plaćao i ručak kada nas je prevezio. Ali bez pića. To je bilo njegovo pravilo. Jedanput je u hotelu „Pavić“, na Murinu, bio ljut što smo naručili vino uz ribu!

Ja sam ostao u Peći osam dana čekajući da Đedo dođe po mene. Ono što sam tada vidio na Kosovu i Metohiji uticalo je da zauzmem stav da ono mora biti samostalno. Albanci su činili 90% stanovništva, a Srbi i Crnogorci su se naselili na imanjima oduzetim od bogataša. Međutim, tada je u Metohiji bila samo jedna partijska organizacija čiji su članovi bili Albanci.

U Crnu Goru je 1939. godine, sa robije došao Ivan Milutinović. On je bio član CK KPJ jer je sa dolaskom Tita prvi put formirano rukovodstvo CK u zemlji. Do tada su bili u inostranstvu.

VII Pokrajinska konferencija

VII partijska konferencija se održala u kući Dragutina Vučinića na Njivama Vranića, 1939. godine. Konferencija je trajala dva dana. Bili su delegati iz Crne Gore, skoro svi. Ja sam tada izabran u kandidacionu komisiju za biranje novog rukovodstva PK CG. Mi smo predložili rukovodstvo od najuglednijih komunista iz Crne Gore koje smo znali. Tu listu nam je poništio Ivan Milutinović i rekao da rukovodstvo treba da bude iz Podgorice. Tako je za sekretara³ izabran Blažo Jovanović, a za članove: Savo Brković, Budo Tomović i Vido Uskoković. U novo rukovodstvo su ušla i dva člana iz Metohije: Boro Vukmirović i Mileva Vuković.

Put u Beograd

Krajem 1939. godine otišao sam u Beograd, kao kurir. Đedo Sekulić me odveo do Peći, a odatle sam imao voz za Beograd. U Beograd sam stigao kao radnik, u iznošenom radničkom odijelu, sa radničkom knjižicom. Tako sam bio obučen da me ne bi policija provjeravala, ali nijesam ni imao ništa drugo. Moja veza u Beogradu je bio Ivo Lola Ribar. Trebalo je da čekam 6 dana dok se oni dogovore u Centralnom komitetu i dobijem instrukcije. Ja sam se hranio u jednoj studentskoj menzi u ulici iza Skupštine, br. 122. Obrok je koštao pola dina-

³ Za političkog sekretara je izabran Božo Ljumović – primj. R. P.

ra. Nijesam imao nimalo novca. Jedanput sam sa Jelenom Četković (ona se sa majkom i bratom bila odselila za Beograd i bila je član Komiteta omladine KPJ) otišao da se prošetamo Kalemegdanom. Sjeli smo na stolice koje su se tada plaćale, i kada je čuvar došao da naplati, mi nijesmo imali novca pa smo ustali i otišli. Poslije sam rekao Loli da bih mogao da iskoristim to vrijeme čekanja i da zaradim bar nešto novca. On mi je našao posao na građevini Sindikalnog doma kod Željezničke stanice. Radio sam šest dana i zaradio za odijelo, doduše najjeftinije. Koštalo je 299 dinara.

Kada sam se vratio u Crnu Goru, vojska me je pozvala kao rezervistu, dva mjeseca u mornaricu.

VIII Pokrajinska konferencija

Avgusta 1940. godine je održana VIII pokrajinska konferencija u Barama Žugića (Durmitor) na kojoj je bio prisutan i Tito. On je došao avionom u Podgoricu, kao inženjer. Tada je Partija još uvijek imala pogrešan stav i njena parola je bila „Protiv rata, protiv fašizma“.

1940. godine je održana i V zemaljska konferencija CK KPJ u Zagrebu.

Odvođenje u logor

U oktobru ili novembru 1940. godine, dok sam radio na kopanju skloništa ispod kuće Radonjića u Staroj varoši, da bi smjestili ilegalnu štampariju, policija me je pokupila i sprovela u logor u Smederevsku Palanku. Tada su uhapsili i Marka i oko 350 komunista iz Crne Gore i Peći. U logoru smo ostali do 27. marta 1941. godine.

Drugi svjetski rat

Kapitulacija Jugoslavije

Poslije svenarodnih demonstracija 27. marta 1941. godine, protiv pakta sa Hitlerom i poslije napada Njemačke na Jugoslaviju počeo je rat. U Crnoj Gori je Partija imala odlučujuću ulogu u organizovanju demonstracija. Ja sam se odmah prijavio u vojsku ali me nijesu primili. U Donjoj Gorici su bili mobilisani svi muškarci, sem Marka i mene. Blažo je bio na frontu u Zetskoj divizioniji. Oni su se borili deset dana i ušli duboko u Albaniju, ali je Jugoslavija kapitulirala i oni su bili demobilisani.

Partija je bila vrlo aktivna u tim trenucima. Odlučili smo da prikupimo oružje. Imali smo parolu „Sakriti oružje“. Ja sam bio u Andrijevići da prenesem naredbu. Pošao sam autobusom i vratio se poslije dva-tri dana. Talijani su već bili zaposjeli sve saobraćajnice. Ja sam imao pištolj, međutim kada su Talijani zaustavili autobus u Lijevoj Rijeci i pregledali nas, ja sam uspio da ga sakrijem. Tako sam se vratio u Lješkopolje sa pištoljem i našao porodicu koja je bila vrlo zabrinuta za mene.

Nas je iznenadio dolazak Talijana i njihovo razmještanje po Crnoj Gori. U početku smo izbjegavali da idemo u grad, ali smo se poslije malo oslobodili.

Život je tekao normalno sve do napada Njemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941. Mi smo tada već imali razrađen plan za dizanje ustanka i čekali smo odluku CK KPJ. Krajem aprila 1941. godine održali smo sastanak PK za Crnu Goru, Boku i Sandžak i dogovorili se da počnemo pripreme za dizanje ustanka i za magaciranje oružja koje smo prikupili poslije kapitulacije Jugoslavije. Imali smo već formirane dobrovoljačke čete i čekali smo.

Na zasjedanju u Beogradu, 4. jula 1941. godine, CK je donio odluku za dizanje ustanka. Tada su odredili da Milovan Đilas pokrene ustanak u Crnoj Gori, Tempo u Bosni...

Ustanak u Crnoj Gori

Ustanak je počeo 13. jula u Piperima. Prva puška je pukla na Čevu i u Virpazaru i prvi poginuli naš borac bio je Leković.

To je bio opštenarodni ustanak. U našem selu svi su se muškarci digli na ustanak i svi pošli na Velje brdo. Borba protiv Talijana je dovela do velike talijanske ofanzive u ljeto 1941. godine. Oni su sa nekoliko divizija palili i pljačkali po Crnoj Gori. Tada su mnoge pohapsili i formirali logore u Baru i u Italiji. Hapsili su sve u koje su sumnjali da su se borili protiv njih. Oko 80 komunista i simpatizera su se povukli iz Lješkopolja u Komane. Ostali su se vratili kućama i niko ih nije dirao. Tada se u Crmnici oko 40 komunista predalo Talijanima jer su mislili da će tako spasiti selo od odmazde.

Ustanak nije bio bez grešaka. U diskusiji u Pokrajinskom komitetu Đilas je bio mišljenja da u Crnoj Gori nije ustanak, dok je Moša Pijade bio mišljenja da jeste. Đilas je naredio da se komunisti demobilišu i vrate. Okupator je to iskoristio da ih pohapsi i strijelja. CK je tada povukao Đilasa iz Crne Gore i došao je Ivan Milutinović. Ali se nastavilo sa greškama. Sada su to bile tzv. lijeve greške.

Poslije ofanzive, zatvora i logora, NOV i NOB se još više razvijala pa se formirala Ostroška skupština Crne Gore i Boke 1942. i to je bio poziv da se nastavi sa borbom protiv okupatora. Ta skupština je imala veliki značaj za mobilizaciju u Crnoj Gori. Pozvala je četnike da se zajedno bore protiv okupatora. Međutim, Draža Mihailović je već imao naređenje od vlade u izbeglištvu da se bori protiv komunista. Prije toga Draža Mihailović i Tito su sklopili sporazum da se bore protiv okupatora.

Ali kada su dobili naređenje od vlade u izbjeglištvu, oni su se odvojili i bili su protiv nas. Kasnije je najjači četnički pokret bio u Crnoj Gori.

U Crnoj Gori se pripremao napad na Pljevlja da bi oslobodili Pljevlja i sjeverni dio Crne Gore. Ta borba je za Crnu Goru veoma značajna, iako je bilo mnogo crnogorskih žrtava. Partizani nijesu mogli da zauzmu Pljevlja jer su od naoružanja imali samo puške i bombe. Talijani su imali bunkere i dobro naoružanje i zato je bilo puno žrtava. U borbi za Pljevlja učestvovala je jedna četa iz Lješkopolja čiji komandir je bio Vako Đurović. Tamo je poginulo sedmoro iz te čete i više ih je ranjeno. Među njima i Marko i Stanko Đurov i još nekoliko. Oni su ostali neko vrijeme na Žabljaku u bolnici pa su se vratili kućama.

Blažova pogibija

Nama je Lješkopoljski štab bio u Donjoj Gorici u kući Boža Milića, a jedan broj partizana je bio u selu. Držali su stražu prema Gornjoj Gorici. Pošto je neko pokazao Talijanima da su stigli ranjenici iz Pljevalja, Talijani su 14. decembra pred zoru, sa jednom ili dvije čete sa naoružanjem pošli preko Gorice na Glavicu, a drugi cestom i zarobili su stražu. Preko Gorice su silazili pravo na našu kuću. Negdje pred zoru došao je Vaso Stajkić član Okružnog komiteta kod nas da ide dalje jer je Okružni komitet bio u Komanima. I mene je majka probudila, bio sam legao obučen i u čarapama. Bio sam došao da vidim Marka koji je ranjen ležao na sijenu u drugoj kući. Mene su Talijani uhvatili, izveli me iz kuće i ja sam sebi rekao: „Ajde dobro, pogriješio sam što sam dolazio“, a onda su oni počeli da govore nešto na talijanskom. Kako su me Talijani držali, Blažo i Vaso Stajkić su zapucali iz kuće na Talijane i nijesu me ranili. Mene su Talijani pustili i ja sam utrčao u kuću, uzeo pušku i onako u čarapama otišao na Glavicu sa Blažom i Vasom i otvorili smo vatru na

njih. Oni su na nas gađali iz bacača. Blažova žena, Milosava, je bila ranjena, a mali sin Rade je pobjegao. Blažo je uzeo pušku i metke i krenuo pravo na Talijane i tako nam dao odstupnicu. Mi smo se povukli za Bere.

Blaža su Talijani ubili, bacili su bombu na njega, bio je potpuno raskomadani. Pohapsili su muškarce iz sela, nastala je pljačka. U Berima smo čuli da je Blažo poginuo. Sjutradan po noći smo došli da ga sahranimo. Blažo je poginuo u 11 sati. Ostao je da leži na putu sve dok, pred zoru, dvije žene Milića, Jana Božova i žena Kića Filipova, nijesu pokupile u čaršav komade Blažovog tijela i ostavile ga na putu. Niko tu nije smio da priđe osim one, po noći. Mi, četa došli smo da ga sahranimo. Došla je i moja majka. Došli su neki iz Bratinja, stric Dilja Mugoše, Pešo i sahranili smo ga. Mi smo u zoru pošli natrag u Bere. Za vrijeme sahrane meni je bilo teško, jer je to bila naša greška. Nijesmo smjeli držati štab toliko blizu okupatora i mi biti tu. Ja sam bio potrešen i majka mi je rekla da je rat i da mora da se gine. Rada su našli poslije dva dana, a jedno njihovo malo dijete je umrlo.

Majku su mi kasnije, februara 1942. godine, odveli u logor, onako u spavaćici, iz kreveta, po najvećoj zimi. Nju su uhapsili četnici, a za to je najviše bio odgovoran njen đever Mihailo. Četnici su nju i strica Đura predali Talijanima i oni su ih odveli u logor. Đuro je odveden u logor, u Bar. Majku su odveli u logor Klos, u Albaniju. Ona je tamo umrla u avgustu 1942. godine. Ranjenoga Stanka su zarobili, ali su ga previjali zatvorenici i Talijani nijesu videli da je bio ranjen od bacača. Kada je bio pušten došao je kod mene. Marko je opet bio ranjen i partizani su ga izvukli i odveli u Kruse. To je bila teška tragedija za našu porodicu. Blažo je bio prva žrtva iz toga kraja koji je poginuo od Italijana. Ja se više nijesam vraćao u selo do oslobođenja.

Rad u pozadini

Tada je naš bataljon odstupio i mene su odredili da radim u pozadini. Bataljon se rasformirao, oni su se skoro svi predali Talijanima. Ja sam bio u Krusima. Pet-šest četnika je došlo da me hapsi kod ujaka. Ujak Niko Mišković je bio hrabar, izvadio je bombu i zatvorio vrata za četnicima i rekao: „Ili izlazite iz kuće ili ću da aktiviram bombu“. Vrata su se otvorila i ja sam pobjegao. Dušan i Stanko Mišković su me sakrili u jednoj pećini i tu sam ostao čitav dan i noć. Pećina je bila duboka 3-4 metra, nije sam mogao sjesti nego sam cijelo to vrijeme stajao uz stijenu. Došli su sjutradan uveče i donijeli hranu. Dujo je htio da ode sa mnom ali mu ja nijesam dao jer je bio nježnog zdravlja. Ispratili su me do Busovnika. Išao sam sâm prema Lovčenskom odredu u Štitare da vidim šta se sve to zbilo sa našim bataljonom. Ja sam ostao u Lovčenskom odredu dva-tri dana i onda sam otišao prema Glavnom štabu u Nikšić. Prenio sam im što se sve zbilo sa bataljonom i sa nama. Formirali smo novi bataljon jer tada je bila talijanska i četnička ofanziva prema Župi nikšićkoj.

Dilas i Blažo Jovanović su došli kod nas u taj bataljon. Donijeli su odluku da se taj bataljon iz Župe nikšićke vrati na Ponikvice, Studeno i Radovče i da na toj liniji imamo vezu sa partizanima u Danilovgradu, Piperima i Kućima. Naš zadatak je bio da izvlačimo što više ljudi i da ostanemo na teritoriji Crne Gore, jer je glavnina odstupila prema Plužinama.

Prvog maja 1942. godine, bili smo na Studenom i padao je snijeg, sjećam se dobro, i mi smo poslali kurire u Kuće da bi otuda izvukli što više boraca. Čekali smo Todorovića i druge da se vrate. U međuvremenu smo dobili naređenje od Ivana Milutinovića, člana Glavnog štaba za Crnu Goru da taj bataljon smjesti u cjelini ide prema glavnini. Žabljak i Šavnik su ponovo zauzeli Talijani. Bataljon je pošao prema Plužinama. Mi smo

od Studenoga preko Štitova, Krnova morali da pođemo po noći da bi izbjegli sukob sa Talijanima i četnicima i spustili se u Alugu kod Vojnika i tu se povezali sa partizanima. Tada sam ja bio pomoćnik komesara tog bataljona, komandant je bio Radomir Babić i komesar Dragiša Ivanović. Milovan Šaranović i njegova grupa su nam se priključili i tako smo mi, oko dvjesta boraca, išli prema glavnini. U Javorku smo imali borbu sa četnicima i oni su pobjegli. Spojili smo se sa Glavnim štabom. To je bilo početkom juna 1942. godine.

Formiranje Četvrte i Pete brigade

Mi smo bili u Plužinama. Tu su se formirale IV i V crnogorska brigada. Komandant Četvrte brigade je bio Peko Dapčević, a komesar Mitar Bakić. Komandant Pete brigade bio je Sava Kovačević, komesar Radomir Babić, a zamjenik komesara Blažo Jovanović. Formirana su četiri bataljona. Prva tri su bila iz Nikšića a četvrti se zvao Zetski i bio je iz ovog kraja i Bjelopavlića.

Zetski bataljon

Milovan Šaranović je bio komandant Četvrtog bataljona, Dragiša Ivanović komesar, a ja pomoćnik komesara toga bataljona. Povukli smo se u Sutjesku i tu smo bili oko mjesec dana bez hrane, bez ičega. Jeli smo travu. Bili smo u blizini Foče i čekali smo naređenje Vrhovnog štaba. Dobili smo naređenje da idemo prema njima, prema glavnini. Imali smo borbu na Bitovnju, prešli smo prugu Sarajevo-Konjic i imali smo male borbe sa ustašama i Njemcima i kroz dva-tri dana smo došli na slobodnu teritoriju, Prozor.

Veliki dio Bosne je bio oslobođen. Naša brigada je bila postavljena na Guk kod Gornjeg Vakufa pa smo išli i izvodili akcije na

teritoriji Vranić planine, Travnika i prema Selešićima i Bugojnu. Tu smo bili neko vrijeme i poslije smo išli prema glavnini. Tada je Četvrta brigada napadala Kupres. Tu su poginuli Špiro Mugoša i Šolaja.

Mi smo došli na teritoriju blizu Petrovca. Ja sam tada prvi put pošao na Mlinište kod Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta koji su bili smješteni u vagonima na šumskoj pruzi. Tamo je bio i Tito. Tada su nam tražili da jedan broj kadrova iz Pete brigade ide u Sloveniju. Milovan Šaranović je bio sposoban oficir i dobar komunista i njega su odredili da ide u Sloveniju. Sava Kovačević se bunio. Rekao je da Šaranović treba da bude komandant Petog bataljona, a da će on da mu bude zamjenik pošto je bio naš najsposobniji oficir. Još deset-petnaest boraca sve intelektualci iz brigade su otišli za Sloveniju. Milovan Šaranović je kasnije tamo poginuo.

Mene je Tito tada kritikovao što sam prilikom napada na Njemce dozvolio da Sava Kovačević ide na njemački tenk. To je bilo kod Jablanice. Dragiša Ivanović i ja smo pošli za njim i tada je Dragiša bio ranjen u ruku. Tito je smatrao da je to bilo nesmotreno i da Sava, kao komandant, treba da se čuva i da ne izlaže svoj život nepotrebno.

Četvrta neprijateljska ofanziva

Mi smo imali zadatak da zauzmemo Jajce, ali ga nijesmo uspjeli zauzeti. Otišli smo prema Doboju i trebalo je da pređemo rijeku Bosnu, ali nijesmo mogli jer su Talijani bili blokirali mostove. Pokušali smo u Štrepcu da pređemo rijeku, ali nijesmo uspjeli i ponovo smo se vratili. Tada je počela Četvrta ofanziva i mi smo dobili naređenje da idemo pored Travnika na Gornji Vakuf, pa za Prozor. Nijesmo imali borbi do Prozora. Trebalo je da tokom Četvrte ofanzive zauzmemo Prozor, Jablanicu, Konjic i da idemo prema Crnoj Gori.

Iz ratnih dana: Andrija Mugoša sa Stanom Tomašević i grupom partizana

Savjetovanje u Duvnu

Savjetovanje komandanata i komesara divizija je održano u Duvnu. Bili su iz Prve divizije: komandant Koča Popović, komesar Filip Kljajić, iz Druge divizije: komandant Peko Dapčević, komesar Mitar Bakić, iz Treće divizije: komandant Pero Četković (jedan od najsposobnijih oficira u našoj vojsci)

komesar Radomir Babić. Mene su sa još nekim pomoćnicima komesara pozvali jer se u Bosni vršila velika mobilizacija Srba i nijesu imali kadrove za brigade. I tražili su nam kadrove. I diskutovalo se šta da se radi. Bilo je raznih mišljenja. Koča Popović je predlagao da idemo na razne strane da bi razbili okupatora, ali je preovladalo mišljenje koje je Tito zastupao i on je odlučio da se ide u Crnu Goru i prema Srbiji.

Četvrta i Peta brigada su u borbama sa Talijanima u Prozoru zarobili jednu talijansku diviziju, oružje, tenkove i hranu. Hrana je bila vrlo važna jer je vojska gladovala. Prešli smo i imali smo borbu oko Konjica, zauzeli smo Nevesinje. Zaplijenili smo veliku količinu hrane. Glavni štab nije bio sa nama nego je išao preko Uloga u pravcu Sutjeske. Jedinice su pošle naprijed. Tada su nas napadali talijanski avioni i tu je poginuo Pero Četković, komandant divizije. Mjesto njega je postavljen Radovan Vukanović. Mi smo tražili da to bude Sava Kovačević.

U Četvrtoj ofanzivi su masovno učestvovali četnici iz Crne Gore. Tu smo mnoge zarobili. Sjećam se da je Savo Burić, komandant Četvarte brigade, našao neke brijače i brijač je četnike sa bradom. Tražio je od njih da ostanu sa partizanima. One koji nijesu prihvatili, pustio je da odu, nije nikoga ubio. Tada smo zarobili puno Talijana i četnika ali je poginulo i mnogo boraca Pete brigade.

Talijani su kod Nikšića držali pojačanje. Mi smo došli sa pet bataljona Pete brigade. Savo Stanojević, komandant Prvog bataljona bio je prema Nikšiću, mi smo bili prema Javorku. Štab i ostali su bili u Plužinama. Četvrta brigada je isto bila na toj teritoriji. Uveče smo imali borbu sa Talijanima na Javorku i ta borba prve noći nije uspjela. Pripremali smo ponovo napad druge noći. Međutim tokom poslijepodneva Talijani su počeli da se pakuju. Mi smo bili na brdu i sa 500 do 1000 metara iz šume posmatrali ih kako se pakuju. Nas je tu bilo oko 10-15. Ja sam imao zadatak da spriječim Savu da ide na juriše. Titovo naređenje je

bilo da on mora da se čuva, da komanduje. Sava je, čim je vidio da se pakuju, pošao prema njima, zarobio je komandanta divizije i još neke vojnike. Kada sam ja stigao on se spremao da na motoru ide prema Nikšiću. Ja sam sa mašinkom probušio gume da ga spriječim. Rekao sam mu da me je Tito već kritikovao što sam dozvolio da ide na tenk u bici kod Jablanice i da više to neću da dozvolim. Tu smo zarobili vojnike, oko 500 mazgi, konja, ratni materijal a onda smo produžili prema Nikšiću i preko Gornjeg Polja i Jasenova smo pošli prema Šavniku.

Sutjeska

Pripremala se velika neprijateljska ofanziva na nas. Mislili su da nas unište na Sutjesci, našu vojsku i Vrhovni štab. Mi smo prešli prema Durmitoru. Tada je Milentije Popović određen od Vrhovnog štaba da formira Pokrajinski komitet Crne Gore. Blažo Jovanović je došao iz Albanije. Do tada je Radoje Dakić bio politički sekretar PK, a članovi: Veljko Mićunović, brat Ivana Uskokovića⁴, Đoko Vujošević. Formiran je novi Pokrajinski komitet. Sekretar je bio Blažo Jovanović. Organizacioni sekretar Radoje Dakić, Veljko Zeković, Stana Tomašević i ja smo bili članovi. Formirano je i omladinsko rukovodstvo. Mi smo trebali da ostanemo na terenu. Ali pošto je bila velika ofanziva krenuli smo sa vojskom. Prije toga su PK i Treća divizija trebali da se prebace preko Tare prema Ljubišnji i Pljevljima. Put su nam blokirali Njemci i četnici. Mi nijesmo mogli preko rijeke da prebacimo vojsku. Tako smo zakasnili tri, četiri dana na Sutjesku. Onda smo išli prema glavnini. Rastali smo se na Vučevu planini, mi, PK i Komitet omladine, sa Savom Kovačevićem i brigadom. Sava Kovačević je poginuo na Sutjesci kao i mnogo boraca. To je bilo tokom Pete ofanzive.

⁴ Jagoš Uskoković

Povratak u Crnu Goru

Pokrajinski komitet i komitet omladine su se vratili preko Vučeva, iznad Mratinja i došli u Žagricu. Skoro 1000 m smo izlazili na vrh. Bilo nas je 52. Čuli smo borbu na Sutjesci, mislili da su naši prošli, a oni su tada ginuli. To je bilo u zoru. Mi smo prešli Žagricu i na Latičnu se smjestili u neke kolibe. Nijesmo imali ni hrane. Njemci su prije ofanzive tuda logorovali i sve opljačkali i uništili. Tu je došao Savo Burić i još neki i ispričali nam šta je bilo na Sutjesci, da je Sava poginuo. Bio je došao i Ivan Milutinović. Tu smo ostali pet-šest dana. Onda su jedni otišli prema Nikšiću. Mi, PK partije i omladine sa petnaest-dvadeset boraca, trebalo je da pređemo prugu kod Trubjela da idemo prema Pješivcima, pa da pređemo i izvršimo napad na Ostrog. Ali tada su Talijani i četnici zaposjeli tako da mi nijesmo ni mogli voditi nikakvu borbu. Naš zadatak je bio da pređemo teritorije Bjelopavlića, pa Pipera i uspostavimo veze sa Vasojevićima. Cilj nam je bio da ponovo formiramo partizanske jedinice i da povratimo, poslije ofanzive, povjerenje stanovništva u našu borbu. Išli smo preko Pješivaca, da bi prešli Zetu i došli u Vražegrmce kod Šobajića. Ali smo se izgubili, nijesmo znali put, i ostali smo čitavu noć u Pješivcima, a dan nas je zatekao blizu Glave Zete. Tu smo predanili i četnici su to saznali i počeli da se grupišu da nas napadnu. Mi smo uveče krenuli za Šobajiće da idemo prema Topolovu, prema Studenome, ali smo morali da prođemo kroz Viniće.

U Vinićima su nas napali četnici i morali smo da se povučemo u šumu. Tada su Veljko Milatović i Novak Đukanović pošli kod četnika iz toga sela i rekli im da smo mi borci tu, da prolazimo, da nas ne diraju, nećemo ni mi njih. Pošto je Veljkov otac bio učitelj u tom selu i vrlo cijenjen, oni su prihvatili da nas puste da prođemo i da pucaju tek kada izađemo iz sela. Tako je i bilo.

Onda smo imali borbe na Topolovu i došli na Studeno uveče. Tu smo bili u torovima, đe su držali stoku. Četnici su nas napali sa svih strana tako da nijesmo mogli duže ostati.

Četnička ofanziva nas je potjerala sa tog terena pa smo tražili neko sigurnije mjesto. Pošto nijesmo imali hrane, uzeli smo od jednog seljaka Minje Stojoviće dvije-tri ovce. Pod Kamenikom smo ih ispekli i večerali. Produžili smo i ujutro stigli na teritoriju Rovaca, kod kuće Veljka Vlahovića, na Trmanji. Tu smo ostali dva-tri dana, niko nas nije dirao. Pošto je plan PK i omladine bio da pređemo na teritoriju Vasojevića, poslije odmora na Trmanji, sišli smo u Malu Rijeku i uveče bili kod Vujotića. Nas je bilo manje. Bilo nas je 10-15. Ostali su preko Trmanje otišli za Gornje Polje, u Nikšić. Nas su Vujotići ugostili, dali nam večeru. Poslije večere smo prešli iznad Bioča, Malu Rijeku i u zoru stigli u selo Momče. Tu smo se sklonili u jednu šumu i povezali sa partizanima iz tog područja.

Plan je bio da pređemo u Brskut i odatle da se povežemo sa Sreskim komitetom Andrijevice. Čekali smo dva dana da dođu po nas da pređemo na teritoriju Brskuta. Ali, četnici su doznali đe se nalazimo, napravili su zasjede prema Brskutu i ubili tri-četiri člana Sreskog i Opštinskog komiteta. Taj put se nije mogao ostvariti pa smo se vratili u Dugu kod Vujotića. Međutim, Talijani i četnici su to saznali i u zoru su došli da pretresu selo Dugu i Malu Rijeku. Mi smo se sklonili u jednu šumu i mirno čekali da li će nas otkriti i napasti. Oni su neke ljude pohapsili, ubili. Pošto su otišli, mi smo se vratili istim putem na Trmanje.

*Sjednica Pokrajinskog komiteta na Lukavici,
avgusta 1943. godine*

Sa Trmanje smo pošli preko Štitova na Lukavicu. To je bila slobodna teritorija i tu smo održali sjednicu Pokrajinskog komiteta. Ivan Milutinović je bio sa nama i on je tražio da PK da

ocjenu rada rukovodstva koje je bilo na terenu za vrijeme borbi u Bosni. Na terenu je ostalo malo ilegalaca komunista i oni nije- su uspjeli da se organizuju i vode borbu protiv Talijana i četni- ka. Takva ocjena je poslata Vrhovnom štabu i Centralnom komi- tetu. Oni nijesu prihvatili ocjenu PK i naglasili da su se ti ljudi borili i dali sve od sebe i zbog toga je mnogo njih poginulo.

Druga tačka dnevnog reda je bila očekivanje kapitulacije Italije. Sve se dešavalo u avgustu 1943. godine. Trebalo je okru- žne komitete Podgorice, Cetinja i Berana obavijestiti da se bliži kapitulacija Italije i da se utiče da talijanska vojska pređe na stranu NOB-a.

U međuvremenu, dok smo bili na Lukavici stigla je jedna delegacija iz Albanije. Mi smo poručili da ih smjeste na Ponikvicu i da ćemo imati susret sa njima. PK je odredio Ivana Milutinovića i mene da održimo sastanak sa delegacijom. Albansku delegaciju su činili dva člana: jedan iz narodne vlasti i jedan iz CK. Ivan Milutinović im je prenio odluke sastanka u Bihaću o organizaciji narodne vlasti. Ja sam ih izvijestio o radu Partije u vojsci pošto smo u svakom štabu bataljona i u četama imali partijske organizacije. Mi smo sa njima prešli i došli na Bioče. Spasoje Ivanović, član Okružnog komiteta je bio sa nama. U Bioču smo bili u jednoj porodici (žena Novaka Vujoševića) tu smo večerali. Albanci su imali pasoše i legalno su prešli iz Tuzi u Albaniju.

Sa Spasojem smo došli u Doljane i tu sam imao zadatak da pro- nađem Đoka Miraševića koji je bio pušten iz zatvora i trebalo je da ide prema Nikšiću u Glavni štab PK. Tu sam obavio razgovo- re sa Đokom Miraševićem i sudijom Ivanovićem koji je takođe trebalo da ide sa njim. Ja sam onda trebao da se prebacim na teri- toriju Cetinja, Lješkolja, i to preko Čemovskog polja, pa preko Morače, a bilo je opasno zbog četnika. Đoko Mirašević i Đoni Po- pović (partizan iz Doljana) su bili moja veza. Pregazili smo Mo- raču iznad Višeceg mosta, pa smo uveče stigli iznad Momišića,

prošli kroz Momišiće, Đoni se vratio a Đoko je svratio kod Sava Radovića, crnogorskog komandira, jer ga je poznao.

Ja više nijesam imao vezu. Tražio sam je u Momišićima i nijesam je dobio. U Tološima sam bio prinuđen da idem kod jedne rođake, iako smo joj brata prije toga ubili u borbi u Piperima. Ona me je povezala sa Markom Raičevićem koji nije htio da mi otvori vrata pa sam rekao da sam četnik. Sa mnom su bila još dva partizana Milutin Milić i Branko Kovačević. Mi smo lupali na vrata i rekli da ćemo da ih razvalimo ako ih ne otvore. Njegova žena je tada otvorila vrata i počela da me ljubi jer smo se poznavali od ranije. Njen je muž bio iskopao ispod kreveta rupu i tu se skrivao od četnika. Kad je izašao bio je pun zemlje.

Tu smo nas trojica večerali i trebalo je poslije da pređemo rije-ku Sitnicu. Na mostu je bila četnička straža pa smo Sitnicu pre-gazili iznad mosta, na Matici. Uspjeli smo da pređemo na drugu stranu, u Zeleniku. Tu smo se obukli. Imali smo mašinke i vojni-čka odijela. Pošto je bilo rano ujutro, tek je sunce izašlo, seljaci i seljanke iz Komana su išli u grad i tjerali grožđe i namirnice na pijacu. Bilo je to oko 1. septembra 1943. godine. Mi smo tražili da nam nešto prodaju. Kada su nas vidjeli u uniformama sa peto-krakama oni su se razbježali ostavivši i konje i sve ostalo, jer su se bojali partizana. Ja sam imao neke pare (bili smo ih zaplijeni-li od Talijana) koje je trebalo da dam okružnim komitetima Ceti-nja i Podgorice i pozvao sam ih da nam prodaju i da im platim. Jedna stara žena, koja je bila hrabrija, vratila se da nam proda grožđe i rekla ostalima da joj se više ne isplati da ide na pijacu jer je sa nama zaradila više nego što bi to uspjela na pijaci.

Mi smo onda pošli kod Živalja Radulovića. Našli smo njego-vu majku. Ona nas je smjestila iznad kuće, u šumu, da bi mogli da se branimo ako nas napadnu. Mi smo bili umorni, neispava-ni. Ona je skuvala ručak dok smo se mi odmarali. To je bilo prvi put od kada sam otišao za Bosnu, da jedem kašikom. Bio je raštan, slanina i pršuta i mi smo se svi gostili tu dva dana.

Poručili smo da dođu partizani iz Lješkopolja i Komana da ih upoznamo sa situacijom i da vidimo neke koji su bili u ilegali. Tako su došli Vlado Raičević i još neki i mi smo ih upoznali sa stavovima Partije o pripremama za kapitulaciju Italije. Ja sam još imao zadatak da pronađem Jovana Četkovića koji je tada bio u Krusima kad Sava Buljova Četkovića. To je mjesto, kao i Beri bilo većinom četničko. Poručio sam da dođe Dušan Mišković, moj brat od ujaka. I mi smo iznad Bera čitavu noć išli do Krusa. Kada smo došli u Kruse pošli smo u Savovu kuću. Jovan Četković je ležao pod krovom, na sijenu. Bila je vrućina, pod krovom pogotovo, ali smo i mi morali tamo. Dušan je otišao kući i izvijestio Vukčevića da dođe. Ostali smo čitav dan. Jovan je prihvatio da ide za Nikšić. Uveče smo Vlado Raičević i ja pošli, ispratili su nas Dušan Mišković i njegov brat od strica.

Mi smo pošli u Liješnje i tamo su nas smjestili u šumu i tu nam donijeli ručak. Uveče sam zakazao sastanak sa omladinom tog područja. Predočio sam im da će da bude kapitulacija Italije. To je bio masovan sastanak. Omladince i komuniste koji su bili u Lješanskoj nahiji nije niko dirao. Komandant tog područja je bio Vaso Vukčević i on je bio na strani četnika, ali je interesantno da niko iz Lješanske nahije nije strijeljan niti odveden u logor, znači da ih je sačuvao taj komandant. On je u početku bio sa partizanima i poslije je prešao kod četnika. Bio je izuzetno pošten čovjek, ali je odstupio sa četnicima jer se plašio da ćemo ga mi strijeljati.

Kapitulacija Italije

Mene su poslije te konferencije ispratili u selo Gradac kod porodice Kovačević i smjestili su me u jednu njivu. Dali su mi nešto da se pokrijem. Oni su se bili malo prepali, ali su me ugoštili i dobro dočekali. Sjutradan, oko 11 sati, oni dođu kod mene i kažu da su čuli pucanj od Barutane preko Staniselića put njihovog sela i rekli su mi „Bogami oni traže tebe“. Ja sam znao da to

nije moglo da bude, ali su se seljaci prepali i jedan me je odveo prema Veljoj gori. Kad smo išli tamo četnici iz Zagore su izašli na Velju goru. Već je počela da pada noć. Prije toga sat-dva on je otišao u selo da vidi šta se dešava i rekao mi da ga čekam tu. Ja sam ga čekao jedan, dva, tri sata, ali on nije dolazio. To je bilo blizu jednog sela Progonovića koje se zove Granica. Ja sam ostao sam. Nijesam imao ni prasnju. Tuda je prošla jedna čobanica sa stokom koju je vodila kući. Ja odem za čobanicom po mraku. Bio sam naoružan i ona se uplašila. Ja sam joj se predstavio. Rekao sam: „Ja sam Andrija Mugoša, ovđe živi pop Simo, možeš li mu reći da dođe da ga ja ovđe čekam“. Ona je prihvatila i otišla za stokom. Poslije nepunog sata je došao pop Simo. On je bio komunista, a bio je i sekretar NOO u Lješanskoj nahiji. Prije rata bio je pop u Hercegovini. Partija ga je koristila kao kurira i slala ga u Beograd i u druge gradove, jer se u njega nije sumnjalo, a on je bio odan čovjek i sigurna veza. Mi smo se poljubili i on mi je rekao da je Italija kaputilirala. Predložio je da idemo kod njega i da se tamo sakrijem. Ja se nijesam složio. Rekao sam mu da treba da idemo u Okružni komitet u Orahe i Štitare.

Sastanak Okružnog komiteta u Štitarima

Četnici su počeli da se okupljaju. Mi smo pošli oko sela, preko nekih vrtača i kamenjara i teško smo se probili do kuće jednog Radunovića. Tamo smo večerali. Taj Radunović, mislim da mu je žena bila iz Slovenije, imao je i brata. On nas je ispratio do Oraha i Štitara. Tamo smo držali sjednicu Okružnog komiteta. Sekretar OK je bio Vojo Biljanović. Tu su bili: Krsto Popivoda, Nikola Popović (narodni heroj, sin Krsta Popovića) Luka Vujović i Dika Marinović. Održali smo sastanak. Kada smo ga završili poslije ponoći, Nikola Popović i Popivoda su pošli na Čevo. Tamo je bila jedna italijanska postaja od 50-60 ljudi. Oni im ujutro, sa jednog brda, poruče da dođu da je Italija kapitulirala i

da se predaju i da će ih oni kamionima prebaciti do Cetinja. Garantovali su im da im se ništa neće desiti ako polože oružje. Nama su poručili da dođemo tamo, da je Čevo slobodno. Oni su razoružali Talijane, ukrcali ih u kamione i prebacili u Čekanje, blizu Cetinja. Mi dođemo tamo i održimo sastanak, a na tom sastanku je bio i Drago Ćipović, borac iz V crnogorske brigade. On je pošao u Danilovgrad da talijanskom puku prenese da pređu na slobodnu teritoriju da se priključe partizanima i da ne čekaju Njemce, jer su tada Njemci hapsili sve Talijane i odvodili ih u logore. Oni su nam prišli sa opremom, sa kamionima.

Mi smo ostali nekoliko dana na Čevu. Tada su nam prišli borci većinom iz vojske Krsta Popovića. Za nekoliko dana nam je prišlo 400 boraca, od kojih su neki bili komunisti koji su se sklonili od četnika u Krstovu vojsku. On nije htio da ide sa četnicima u Četvrtu ofanzivu nego je ostao u Crnoj Gori. Kod njega je bio Kolja Raičević i još neki članovi Partije. Uveče je trebalo da držimo stražu, jer su Njemci počeli da bombarduju Čevo. Nikola je tražio da mi iz Okružnog komiteta stražarimo. Mi smo se čudili zašto mi, kada imamo vojsku. On nam je rekao da su svi ti vojnici bili kod Krsta i da on nema povjerenja u njih, možda će neko da nas izda. Nas iz Okružnog komiteta je bilo 5-6 i tako smo čuvali jedan drugoga te noći. Poslije je to preuzela vojska.

Na sastanku odlučimo da Nikola Popović i ja odemo u talijansku diviziju u Crkvine, kod Risna, i da im prenesemo poziv Glavnog štaba za Crnu Goru da pređu na stranu partizana. Mi smo se na Čekanje prijavili, onako u uniformi, jednoj grupi Talijana i kazali da smo došli da od strane NOV pregovaramo sa komandantom divizije. Predstavili smo se i rekli da je Nikola Popović sin Krsta Popovića koji je bio njihov saveznik. Iz divizije su nam poslali jedna luksuzna kola i kao pratnju kamion sa talijanskim vojnicima. Kako smo prolazili kroz Krivošije vidjeli smo četnike. Bili smo bez oružja, jer su nam ga Talijani oduzeli. Došli smo u Crkvine. Nikola je znao italijanski, jer je tamo dugo

živio i učio školu. Večerali smo sa njima. Nikola je vodio razgovor sa njima, ponekad me nešto pitao i tako je čitava divizija prešla našoj vojsci u Velimlju. Od njih smo osnovali brigadu, mislim da se zvala „Garibaldi“. Oni su na prelazu preko pruge u Viluse puno izginuli od Njemaca. Mi smo se vratili preko Čekanja istim putem do Izvora, do Bate Cucke. Tu su već one komione seljaci raznijeli i nijesmo ih više mogli nigdje prebaciti.

Počela je njemačka ofanziva. Borci iz Krstove vojske i oni koje smo mobilisali na Primorju su popunili Četvrtu brigadu, a nešto i Petu. Ja sam onda pošao u Gornje Polje gdje je bio PK i oni su već bili obaviješteni o čitavoj situaciji na području Danilovgrada, Podgorice i Cetinja.

U Crnoj Gori nije bila velika mržnja protiv Talijana jer se nijesu loše odnosili prema narodu, a i davali su hranu, tako da njihovo prilaženje nama nije izazvalo revolt kod stanovništva.

Njemačka okupacija Crne Gore

Mi smo imali Drugi udarni korpus kod Nikšića. Poslije kapitulacije Italije, Njemci su odmah preduzeli okupaciju Crne Gore. Za to vrijeme u Crnoj Gori, vršena je mobilizacija za popunjavanje brigada i formiranje novih. Tih dana formirana je Šesta crnogorska brigada kod Kolašina. Kasnije je bio Kongres omladine u Kolašinu. Tada je omladina formirala svoju brigadu. To je bila Sedma crnogorska omladinska brigada. Dolaskom Drugog udarnog korpusa na tu teritoriju i formiranjem novih brigada, Glavni štab Crne Gore formirao je odrede. Komandant Glavnog štaba i Drugog korpusa bio je Peko Dapčević, komesar Mitar Bakić. Mene je Pokrajinski komitet odredio da budem pomoćnik komesara glavnog štaba i da organizujem partijske organizacije u odredima. Tako su odredi formirani od boraca koji do tada nijesu bili u regularnim jedinicama. To je sve bilo 1943. godine poslije kapitulacije Italije.

Obračun sa četnicima

Poslije kapitulacije Italije, borci Pete crnogorske brigade blokirali su Ostrog đe se nalazio četnički Glavni štab za Crnu Goru: Blažo Đukanović i Bajo Stanišić i druge četničke vođe iz Crne Gore. Oni su zarobljeni i formiran je sud da utvrdi pojedinačnu odgovornost u toku okupacije. Njemci su došli da ih oslobode. Imali su artiljeriju i drugo naoružanje, ali je Peta brigada onemogućila prodor Njemaca prema Ostrogu. Četnici su, sem Baja Stanišića koji se sa svoja 3-4 rođaka zatvorilo i nije htjelo da se preda, bili pohapšeni. Bajo Stanišić, Blažo Đukanović i još nekoliko četnika su strijeljani. Njemci su bombardovali Ostrog i tu je poginuo komandant Pete brigade (Boško Janković). Može se reći da je ova borba bila presudna za budućnost četničkog pokreta u Crnoj Gori. Oni su tada bili obezglavljeni i više se nikada nijesu oporavili.

Tada je bila njemačka šesta ofanziva i ona nije uspjela. Treća udarna divizija čiji je komandant bio Savo Burić, a komesar Jovo Kapičić, prešla je u ofanzivu, zauzela je Kolašin i preko Bjelasice išla prema Beranama. Članovi PK su se podijelili. Ja sam išao sa tom divizijom prema Beranama. Tada smo zauzeli Berane. Međutim Njemci su formirali nove snage sa četnicima tako da smo morali da napustimo Berane i idemo prema Bjelopoljskoj Bjelasici. Njemačka i četnička ofanziva nije uspjela. Mi smo oslobodili nove teritorije: Žabljak, Šavnik, Kolašin, Mojkovac, Plužine.

Drugo zasijedanje AVNOJ-a i skupština u Kolašinu

U to vrijeme Vrhovni štab NOV i CK KPJ, zakazali su zasijedanje AVNOJ-a u Jajcu. To je bilo Drugo zasijedanje AVNOJ-a. Tu su bili predstavnici, BiH i CG. Iz Srbije su bili oni koji su bili

u vojsci, jer Srbija nije bila oslobođena i narodna vlast još uvijek nije djelovala na njenoj teritoriji.

Iz CG je delegacija pošla iz Kolašina, pješke, kroz Crnu Goru i Bosnu, do Jajca. Činili su je Ivan Milutinović, Marko Vujačić, Gojko Garčević, Joksim Radović. Članovi PK nijesu išli. Delegacija je bila određena od srepskih NOO. Na Drugom zasijedanju AVNOJ-a odlučeno je da se ponovo formiraju države koje su učestvovala u ratu. Na tom zasijedanju je priznata NOB Crne Gore.

Prije Drugog zasijedanja AVNOJ-a, u Kolašinu je 15. i 16. novembra održana skupština Zemaljskog antifašističkog vijeća Crne Gore i Boke. Kolašin je bio na oslobođenoj teritoriji. Skupštini je prisustvovalo veliki broj vijećnika i rodoljuba. Neki od njih, kada su se vratili u svoja mjesta koja još uvijek nijesu bila oslobođena, bili su strijeljani od okupatora i četnika.

Odlukama zasijedanja u Crnoj Gori počela je da funkcioniše narodna vlast. Za predsjednika tada je izabran dr Niko Miljanić, izabrani su vijećnici AVNOJ-a i rukovodstvo skupštine. Dr Miljanić je na slobodnoj teritoriji Kolašina imao svoje sjedište.

Pošto smo formirali državu, tada su u Crnoj Gori, formirane Osmo, Deveta i Deseta brigada. Jedinice Drugog korpusa zajedno sa drugim jedinicama otišle su da se bore za oslobođenje Srbije.

U Crnoj Gori smo osvajali nove teritorije, tako da smo oslobodili Nikšić, 1944. i nastupilo je novo vrijeme i borba za potpunim oslobođenjem Crne Gore. Poslije oslobođenja Nikšića, trebalo je da se oslobodi Cetinje.

Oslobođenje Beograda

U Crnoj Gori zbog rata, paljevina i pljačke, bila je velika glad. Ja sam išao u Beograd da dobijem materijalnu pomoć za Crnu Goru. Tada je već bila borba u Srbiji i borba za oslobođenje Beograda. Beograd je oslobođen 20. oktobra 1944. godine. Ja sam otišao jednim ruskim avionom u Bari. Tu sam čekao dan-dva i

trebalo je da pođem za Beograd. Otišao sam opet ruskim avionom. Tu je bio i Đuro Pucar. Međutim, pošto aerodrom kod Zemuna još nije bio oslobođen, mi nijesmo mogli da sletimo i morali smo se vratiti u Bari. Čekali smo još dva dana i onda smo ponovo pošli za Beograd i spustili se. Beograd je bio oslobođen. Tada sam ja došao u Centralni komitet i tu ostao 7-8 dana. Samo su mogli da mi daju neku mast, koju smo iz Italije prebacili brodom u Dubrovnik i odatle u Cetinje. Cetinje je tada već bilo oslobođeno.

Borbe u Srbiji su se nastavile. Otvorio se Sremski front i bila je mobilizacija u Srbiji. Tu je bilo velikih borbi.

Kada je Beograd oslobođen u njega su došli kadrovi CK KPJ: Tempo i Dobrivoje Radosavljević su došli iz Makedonije, Đuro Pucar iz Bosne, Miladin Popović sa Kosova.

Miladin Popović je ranije bio u Albaniji. U međuvremenu dok se CK nalazio na Visu, rodoljubi sa Kosova su održali konferenciju u Bujanovcu. Na toj konferenciji su odlučili da Kosovo i Metohija budu samostalni. CK je sa Visa, poništio tu odluku rodoljuba. Miladin Popović je tražio da ga Tito primi. Tito je bio na frontu. Ranković je saopštio Titu o čemu Miladin želi da razgovara sa njim. Tito je preko Rankovića poručio da Miladin treba da ide za oblasnog sekretara Kosova i Metohije i da ga ne može primiti zbog borbi u Sremu. Kada mu je to Ranković saopštio, Miladin je rekao da je ocjena CK nepravilna, da je stanovništvo Kosova skoro 90 % albansko i da oni neće prihvatiti tu odluku. Njegovo je mišljenje bilo da mira nikada neće biti na Kosovu dok im se ne prizna samostalnost. On je to javno rekao, poslije toga se vratio na Kosovo i Metohiju i tamo su ga ubili (jedan albanski učitelj). On je dugo radio na Kosovu i u Albaniji. Dobro je poznao tamošnje prilike. Poslije Prvog svjetskog rata, vlast je naseljavala dobrovoljce iz Srbije i Crne Gore na oduzeta albanska imanja. To se odrazilo vrlo negativno i to je Miladin Popović dobro znao.

Vrlo brzo se pokazalo da je on bio u pravu. Kada je bila mobilizacija na Kosovu za NOB je mobilisano oko 2000-3000 boraca koje je trebalo poslati na front prema Sloveniji. Jedan broj tih mobilisanih Albanaca je sproveden pješke od Skadra do Bara i tu se čekalo ukrcanje na brodove za Sloveniju. Jedan broj njih se pobunio, nijesu htjeli da idu za Sloveniju i tada su jedinice NOV iz Crne Gore, pošto ih nijesu mogli silom ukrcati, pobili oko 350-400 ljudi. Mi iz Pokrajinskog komiteta nijesmo znali za to. Iz Beograda je Vrhovni štab tražio da se povede istraga o tome ko je naredio da se strijeljaju. Utvrdilo se da su to bili komandant i komesar jedne divizije koja je tada bila u Baru. I to je tako prošlo. Bio je to vojnički prijeki sud. Činjenica je da je stav i CK i vojske bio da je to normalno, jer oni nijesu htjeli u vojsku i to je tako ostalo. Tada je na Kosovu izbila pobuna protiv mobilizacije. Tamo je bio jedan naš korpus i vodio borbu sa Albancima koji nijesu htjeli da priđu NOV-u. Tako se tada zaratilo i odnosi se nikada nijesu smirili. U Jugoslaviji je formirana narodna vlast, i tamo je formirana, i kako tada tako i danas Albanci nijesu priznali srpsku vlast. Miladin Popović je imao pravilan stav.

Prije toga, Albanija je podigla ustanak i prva se oslobodila i poslala Crnoj Gori dvije brigade. To se smatralo zajedničkom borbom. Tada je bila i diskusija o Balkanskoj federaciji. Dolazio je Enver Hodža i bili smo kao jedna država. Sve do Rezolucije Informbiroa.

Oslobođenje Crne Gore

Crna Gora je po oslobođenju Podgorice, 20. decembra 1944.godine, bila čitava oslobođena.

U Crnoj Gori tada nije bilo ništa sem ukljeva da se jede. Čitavo Cetinje je mirisalo na ukljeve. Mast koja je preko Dubrovnika stigla u Cetinje, je bila pomoć UNRRE. Kasnije su nam davali pomoć u odjeći i hrani. Imali su magacine u Herceg Novom.

Formiranje narodne vlasti

Prva narodna vlast je formirana već 1943. godine u Kolašinu. Predsjednik ZAVNO-a, a zatim CASNO-a je bio Niko Miljanić, predsjednik vlade Blažo Jovanović. Ja sam bio u predsjedništvu. Postojali su narodnooslobodilački odbori i sudovi, tako da su već i prije kraja rata bili formirani svi organi narodne vlasti.

Kada smo se oslobodili veliki broj četnika je odstupio sa Njemcima. Jedan broj njih je ostao. Formirali smo sudove da im sude. Ali bilo je „partizanštine“ i osvete nad četnicima.

Počeli su da funkcionišu NOO svuda na teritoriji Crne Gore.

Materijalno stanje je bilo teško. Nije bilo ničega. Kao prva mjera bilo je da se iz Crne Gore iseli jedan broj stanovnika, iz mjesta đe nijesu imali mogućnost privređivanja. Tada je narodna vlast, poslije oslobođenja Jugoslavije preselila jedan broj kolonista u Vojvodinu.

Agrarna reforma

Naša agrarna reforma je sprovedena po ruskom modelu. Jedna od mjera je bila oduzimanje viška zemljišta od seljaka. Poslije smo prišli formiranju radničko-seljačkih zadruga. Obje mjere nijesu bile prilagođene situaciji u Crnoj Gori. Seljačke radne zadruge su stvarane pod političkim pritiskom. Imali smo velikih potresa, hapšenja, kružile su razne glasine, ali pokazalo se da su u nastupu velikog nezadovoljstva te zadruge sami seljaci uništavali. Isto tako, oduzimanje viška zemlje u hektarima, da bi se podijelila onima koji je nijesu imali, u velikom broju slučajeva je značilo da se zemlja oduzimala od siromašnih seljaka. Zbog svega toga smo mi u Crnoj Gori imali velikih političkih problema. U nekim krajevima Jugoslavije, nijesu stvarane te zadruge,

ili su stvarane na dobrovoljnoj osnovi. Međutim u Crnoj Gori je bila prinuda i odrazila se vrlo negativno.

Ne radi se samo o zadržanima nego je čitav ruski sistem preni-jet u Jugoslaviju. Mi smo ga sprovodili, iako je bilo besmislenih poteza. Na primjer, da bi se sačuvale šume trebalo je zabraniti držanje koza. A Crna Gora je najviše živjela od koza. U krajevima gdje je bila nekvalitetna šuma, ljudi su puštali koze. To je moralo da se likvidira. U drugim republikama nije bilo toliko koza niti toliko sirotinje i lakše su sprovodili tu naredbu. Kod nas su ljudi pravili zemunice da sakriju koze jer su znali da ne mogu da se prehrane bez njih. To je bilo naročito u krajevima Katunske nahije, u djelovima od Nikšića prema Hercegovini, gdje samo može koza da se održi. Jedan seljak je u Lijevoj Rijeci napravio zemunicu za njih i krišom im nosio hranu. To je potrajalo duže vremena. Jedan broj seljaka, na primorju kod Buljarice nije htio da ih prijavi i pustili su ih u brdo i one su tamo živjele i jele ono rastinje. Vidio sam ih poslije deset godine kada sam tuda išao u lov sa Veljkom Vlahovićem, od Buljarice prema Baru. Tamo je bila vojska i jedan vojnik je došao da vidi ko smo. Mi smo imali dozvolu da možemo da prođemo. On nam je rekao da tu ima divljih koza. Jedan od vojnika je ubio kozu i ponudio nam je. Mi smo prošli, nismo htjeli da je uzmemo. Ali to govori o upornosti seljaka da sačuvaju koze.

U toj socijalističkoj izgradnji smo imali velikih problema. Bilo je mjera koje građani nijesu razumjeli. Međutim, bilo je i entuzijazma građana da se obnovi i izgradi Crna Gora. Kada smo stvarali omladinske radne brigade, mobilizacija je vršena isključivo na dobrovoljnoj osnovi. Naša omladina je puno radila. Tako smo i napravili prugu Podgorica – Nikšić, 1947-1948. godine.

Naša greška, takođe, bila je što smo prišli izgradnji teške industrije, opet po ruskom modelu, i zapostavili poljoprivredu. Ostalo je mnogo neobrađenog zemljišta.

Jugoslavija je bogata zemlja. Da se uporedo sa industrijom razvijala i poljoprivreda, moglo se više ljudi zaposliti i raditi na unaprijeđenju poljoprivrede. Bilo je potrebno razvijati industriju tamo gdje je bilo sirovina, ali ne zapostavljati poljoprivredu. Šta smo tu izgubili? I dan danas su niski prinosi u poljoprivredi posljedica toga. Omladina se okrenula gradu jer je vidjela da na selu više nema budućnosti.

Funkcionisanje narodne vlasti nije bilo bez problema. Naročito zbog samovolje nekih ljudi iz službe Državne bezbjednosti. Mi smo imali u toj službi slabih ljudi, mnogo slabih. I oni su prihvatili da rade sve što im se naredi. Bilo je u toj službi dobrih kadrova koji su znali dokle mogu da idu, ali je tu bilo i karijerista koji se nijesu libili da preko nezakonitih radnji dođu do višeg položaja.

Odmah poslije rata, dok smo još bili na Cetinju, jedan Nikitović koji je radio u službi unutrašnjih poslova, sprovodio je pravu samovolju nad građanima. Jedna žena, koja je imala muža i porodicu, došla je kod mene da se žali. Blažo nije imao vremena da je primi i poslao je kod mene. Ispričala mi je da je Nikitović silovao kada je bio u Crmnici. Ubijedila me je da je to istina. Ja sam tražio od Blaža da ga smijenimo iz službe. Ali, to nijesmo mogli uraditi bez saglasnosti UDBE Jugoslavije, jer je njihova služba bila centralizovana, i oni su odgovarali ministarstvu Jugoslavije. Ja sam obavio razgovor sa Rankovićem, iznio slučaj Nikitovića i kako je on uhapsio muža da bi silovao ženu. Ranković je rekao da ima takvih slučajeva, da bi ga trebalo kazniti itd. I ja sam mu tada rekao „Ili on ili ja u Crnoj Gori“ i da ne mogu podnositi da se tako nemoralne stvari dešavaju i da se ljudi žale na njih. Ta služba ga je povukla u Beograd, ali je i tamo isto napravio nešto slično, pa su ga oni kaznili. Poslije Rezolucije se pokazalo da je ruski agent i bio je interniran na Goli otok.

Ovo govorim zbog toga da pokažem koliko je ta služba bila samovoljna i da građani od nje nijesu bili zaštićeni od strane sudskih organa.

Rezolucija Informbiroa, 28. juna 1948. godine

Rusi su od nas tražili da, kao i druge socijalističke zemlje, potpuno primijenimo njihov model izgradnje socijalističkog društva. Oni su bili nezadovoljni Titom. Mi smo u ratu, bez obzira što smo imali grešaka, i Vrhovni štab i Partija radili po sopstvenom modelu i pokazalo se da je revolucija bila dobra i različita od revolucije u Rusiji. Tu specifičnost je trebalo sačuvati poslije oslobođenja. Trebalo je da jugoslovensko rukovodstvo radi prema potrebama svoje zemlje. Staljin i rusko rukovodstvo se nijesu sa tim slagali. Već u ratu su pokazivali svoje nezadovoljstvo mjerama jugoslovenskog VŠ i partije, ali se to tokom rata nije toliko odrazilo, iako su u dva-tri navrata upozoravali rukovodstvo na izvjesne greške. Oni su mislili da u izgradnji socijalističkog sistema mi moramo potpuno da ih slušamo. Rusi su imali svoju agenciju u Jugoslaviji. Imali su Andriju Hebranga i cio tim ljudi koji su trebali da zamijene Tita i rukovodstvo i postave odnose u Jugoslaviji na način kako je to Staljin želio. Oni su negirali i našu borbu, naše žrtve, naš doprinos u borbi protiv njemačkog okupatora. Sve su to poništavili i isticali svoje zasluge.

Tako je došla i Rezolucija. Dok je bila izmjena telegrama između Tita i Staljina, mi to nijesmo znali. To je bilo obznanjeno tek po objavi Rezolucije. Tada je trebalo i mi da se izjasnimo po republikama. Slovenci npr. nijesu imali puno problema, oni su smatrali da je to napad na Jugoslaviju i samo mali broj ljudi, pretežno karijerista, se izjasnio za Rezoluciju. Tako je bilo i u Hrvatskoj. Međutim, posljedice Rezolucije su bile je teške u Crnoj Gori i mi smo najviše stradali po IB-u. Zbog tradicije: Rusi su nas uvijek pomagali. Za razliku od stare Jugoslavije koja za sve vrijeme postojanja nije nimalo pomogla Crnu Goru i Crnogorci od Jugoslavije nijesu ništa očekivali. Osim toga, bilo je i karijerista koji su mislili doći na vlast uz rusku pomoć.

Kada smo trebali da se izjasnimo o Rezoluciji, u Crnoj Gori je bila prava podjela u Partiji. Čak je pet članova Pokrajinskog komiteta bilo za Rezoluciju. Slično je bilo i u sreskim i opštinskim komitetima. Mi smo na sastanku Pokrajinskog komiteta odbacili Rezoluciju IB, ali za nju su bili Božo Ljumović, Vuko Tmušić, Radivoje Vukićević, Niko Pavić, Petar Komnenić i još jedan broj funkcionera. Čitavu noć smo imali sastanak. Sjutradan smo izvijestili Centralni komitet o tom sastanku. Oni su nam javili da oni koji su prihvatili Rezoluciju, idu na razgovore u Beograd i da sa njima idem ja kao član PK. Pošli smo avionom njih petoro i ja. Imali su razgovore sa Đilasom, sa članovima CK. Samo se u tim razgovorima raskritikovao Niko Pavić, ostali su ćutali. Božo Ljumović, koji je tada bio ambasador u Poljskoj, ostao je u Beogradu da sa njim razgovara Tito. Ja sam se sa drugima vratio u Crnu Goru i saopštio stavove CK. Trebalo je da se oni sami raskritikuju u partijskim organizacijama i forumima. Niko Pavić je pristao, ali kada je došao, on je nastavio još više sa kritikama Jugoslavije i Crne Gore. Nastupila je teška situacija i morali smo da idemo da objašnjavamo i članovima Partije i nepartijcima po Crnoj Gori zbog čega je trebalo odbaciti Rezoluciju. Jedino su nam dali za pravo što nijesmo prihvatili kritiku Rusa kada su negirali našu borbu. Rusi su govorili da se mi nijesmo borili, a Crna Gora je, u odnosu na broj stanovništva, imala najviše žrtava u Narodnooslobodilačkoj borbi. To nijesu mogli da prihvate. Tako da je počelo da se pomalo vraća povjerenje u nas i u Centralni komitet.

Članovi Pokrajinskog komiteta koji su se izjasnili za Rezoluciju su uhapšeni, a jedan dio članova iz sreskog komiteta Bijelog Polja sa Ilijom Bulatovićem se odmetnuo u šumu. Odmetnuli su se još neki u tom kraju. Nas, članove Pokrajinskog komiteta koji su se izjasnili protiv Rezolucije, Tito je pozvao na razgovore. Tako smo otišli: Blažo, ja, Savo Joksimović, mislim, Komnen Cerović i ne znam da li je još neko bio kod Tita. Tito

nas je primio sam. To nam je malo bilo čudno, ali o tome nje- smo poslije razgovarali. Kritikovao nas je što nje- smo preduze- li efikasne mjere. Mi smo podnijeli izvještaj. Blažo je govorio. Ja sam govorio o dvije stvari: prvo o tradicionalnoj vezanosti Crnogoraca za Ruse i da se jedan broj izjasnio za njih jer su sma- trali da su nas Rusi kroz istoriju uvijek pomagali i drugo, da u Crnoj Gori ima dosta karijerista i da je bilo slabosti u radu i da su ljudi nezadovoljni.

Blažo i ja smo govorili da treba da nastavimo sa organizova- njem sastanaka i ubjeđivanjem ljudi o ispravnosti stava KPJ protiv Rezolucije. Tito nas je saslušao i naša izlaganja nije uzeo mno- go u obzir. Rekao nam je da smo oportunisti i da zbog toga ne pre- duzimamo strožije mjere. Nije cijenio naše napore da u razgovori- ma ubijedimo ljude u ispravnost stavova CK KPJ, iako smo u to- me imali uspjeha kod članova Partije i rodoljuba. Tito se obratio Savu Joksimoviću i rekao mu je: „Ti meni odgovaraš. Nemoj da pitaš Partiju. Ima da sve koji su protiv nas uhapsiš“. Kada smo se vratili, Savo Joksimović je preko noći uhapsio oko 1000 ljudi. Za jednu noć. I članova i nečlanova Partije. Nas je sve to iznenadilo.

Jovo Samardžić je bio sekretar komiteta u Herceg Novom, bili smo ga doveli za sekretara u Skupštinu na Cetinje i na razgovore. On je samo tražio da se objasni zašto mi nje- smo poslali našu dele- gaciju na sastanak Informbiroa da bi raspravljali o Rezoluciji. Bio je uhapšen. Još je bilo takvih slučajeva. Veliki je broj tada uhapšen i jedan veliki broj ljudi je i umro u tim logorima. Tada se formirao logor Goli otok. Za vojsku je u početku bila Bileća. Mi nje- smo znali za mučenja koja su primjenjivana u logorima. Ali, to su bili potpuno isti metodi kojima su Rusi uništavali svoje komuniste.

Jednoga dana, ujutro oko 8 sati, zvao me Đilas telefonom, da dođem kod njega i još mi je poručio da dođem sam. Nijesam znao zbog čega me zove. Ja odem avionom. Kod njega je u kan- celariji bio Kidrič. Sjećam se da je to bilo u Ministarstvu za pri- vreau. Đilas me pitao: „Znaš li zašto sam te zvao?“. „Ne znam“,

odgovorim. Đilas mi je rekao da je juče bio kod njega Andrija Stanković sa kojim smo zajedno Đilas i ja išli u lov na Moraču i na jezero. On je bio da se žali da su ga pretukli. Njegov sinovac je bio pobjegao u Albaniju i otuda je prebacivao propagandni materijal kod nas. Njega nijesu uhapsili. Ali su zato uhapsili Andriju Stankovića, njegovog strica koji je pred rat, kada smo bili u ilegali, bio naša veza. To je Đilas znao jer su se Krsto Popivoda i Vlado Popović krili kod njegove sestre u Podgorici. Ja nijesam znao ni da je Andrija Stanković bio uhapšen, ni da su ga prebili. Đilas mi je rekao da ne može da shvati da se zatvorenici prebijaju. Ja se vratim i povedemo istragu i onaj što ga je tukao bio je u UDBI i mi smo mu rekli da ide iz Crne Gore. On je sa još nekima sličnim njemu otišao za Beograd.

Drugi slučaj: ja pošao u Beograd. Vojo Biljanović, jedan general iz UDBE, Đoko Mirašević i ja, sjedjeli smo u hotelu Moskva i pili kafu. Đoko je tada rekao da je trebalo da idemo na sastanak Informbiroa i da jasno opovrgnemo sve optužbe protiv nas. Mi smo odgovorili da nije bilo koristi da se ide i da bi oni sigurno uhapsili našu delegaciju. Kasnije je Đoko Mirašević bio uhapšen. Kada sam opet otišao za Beograd, pozvao sam Voja Biljanovića i generala. Rekao sam im da je neko od nas trojice dostavio razgovor UDBI. Oni su obojica radila u UDBI, ali su rekli da nijesu to uradili.

Treći slučaj je bio Omer Redžepagić, još je živ. On je bio sekretar odbora u Andrijevici. Uhapse ga i okvalifikuju da je agent Albanije, da ima agenturu i tome slično. Mučili su ga i on je otkrio da je bio na čelu organizacije i da su imali agenturu. Ljude koje je podkazao su uhapsili i mučili.

Ja sam tada bio u organizacionom sekretarijatu Centralnog komiteta. Tu su bili članovi: Vidoje Smilevski iz Makedonije, Šane iz Srbije, Maček iz Hrvatske, Cvijetin Mijatović iz Bosne a general Šašić i Otmar Kreačić Kultura su bili u organizacionom sekretarijatu kao predstavnici vojske. Mene je mučilo sve to što

se desilo. Ja sam ih pitao da li mogu da dobijem dosijee iz zatvora Đoka Miraševića, Veljka Žižića i Jovanovića (mislim da je Čedo). Te dosijee mi je donio specijalni kurir koji je čekao da ih ja pročitam, da ih ponovo zapečatim i da mu ih predam.

Za Đoka Miraševića je bila optužba da je pripremao ubistvo Tita i da je zbog toga uhapšen.

Veljko Žižić je bio javni tužilac u vojsci. Kako je UDBA hapсила ljude tako ih je i osuđivala na određeni broj godina zatvora. On je samo tražio da ga puste da on po svojoj savjesti osudi te ljude. Njega su zbog te izjave uhapsili. Nije bilo ništa drugo u njegovom dosijeu.

Jovanović je bio komesar divizije u Sarajevu, mlad čovjek. Uhapšen je pošto ga je optužio jedan Pelević da je bio kolebljiv po Rezoluciji.

Ja sam tada otišao kod Rankovića koji je bio ministar unutrašnjih poslova. On je bio glavni organizator svega toga, a Tito je to sve pratio. I sve mu ovo ispričam. On me saslušao i rekao da je rehabilitacija nemoguća, ali da se ti ljudi mogu vratiti u službu.

Đoko Mirašević je, kada je Tito umro, našao u Titovoj arhivi pismo koje ga je teretilo da je pripremao ubistvo Tita. Tada nije trebalo stavljati potpise na denuncijacije, tako da se nije saznalo ko ga je to optužio. Kada se vratio iz logora, a tamo je naučio zanat, građevinski i počeo je da radi na građevinama. Ja sam predložio Đoku Pajkoviću i Veljku Vlahoviću da odemo da ga vidimo. Veljko je bio protiv toga jer je mislio da je Đoko zaista spremao Titovo ubistvo.

Ja sam tražio dosije za Čeda Jovanovića (bio je komesar divizije u činu pukovnika) jer je njegov otac, koji je tada bio predsjednik opštine Danilovgrad, došao kod mene i rekao je da će da dâ ostavku, da mu je sin izdajnik, da ga je stid i da ne može da vrši dužnost predsjednika opštine. Jovanović je pušten iz logora i radio je u Zagrebu, ali nikada nije bio rehabilitovan. Čedo je i sada živ, ima dvoje djece.

Ja sam tada stekao utisak da je većina Crnogoraca uhapšena na osnovu nedokazanih prijava da su za Rezoluciju. Tako je i taj Pelević optužio Jovanovića samo zbog toga što je ovaj bio mlad i perspektivan kadar i što je želio njegovo mjesto.

Kada je Redžepagić pušten iz logora došao je kod mene. Ja sam mu rekao da je to što je on bio u logoru jer je bio za Rezoluciju razumljivo, ali zašto nam je pokazao još petnaest nevinih ljudi, to mi nije jasno. On mi je odgovorio da je i on sam bio nevin, da nije bio za Rezoluciju, ali da su ga toliko mučili u istrazi da je on razmišljao: „Ili da umrem pod batinama ili da 'priznam' i rekao sam sebi da, ako ostanem živ, javno ću reći da su svi ti ljudi nevini“.

Hapšenja su trajala dugo, ljudi su optuživali jedan drugoga. Izmišljali su da bi sebi olakšali položaj i tako slali nevine ljude u logor. Režim na Golom otoku je bio nesnošljiv za normalnog čovjeka. Goli otok su organizovali Tito, Ivan Krajačić i još neki ljudi koji su radili u NKVD i primijenili ruske metode ponižavanja i uništavanja ljudi. Ja mislim, s obzirom na situaciju tada, da je trebalo organizovati zatvore u koje bi slali ruske pristalice, ali samo da bi ih sklonili i onemogućili da djeluju. Ja sam bio za to da to budu zatvori u kojima ljude ne bi mučili i postupali prema njima nečovječno. Tragedija je da je u tim logorima mnogo ljudi umrlo, bačeno u more i bilo psihički uništeno.

Ja sam o torturi na Golom otoku saznao od ljudi koji su se vratili. Ali, već iz dosijea koje sam vidio, nagađao sam kakav je bio postupak prema njima u istrazi. Stoji činjenica da članovi Politbira CK, sem Tita i malog broja oko njega, nijesu znali za metode na Golom otoku.

Međutim, kada se i saznalo o metodama na Golom otoku, nije bilo načina da se promijeni stanje i da se UDBA obuzda. Ali, oni su samo sprovodili naređenja. Za Goli otok je najveći krivac Tito.

UDBA je bila vrlo zatvorena, konspirativna služba i vrbovala je svoje potkazivače. Oni nijesu morali ni da potpisuju svoje denuncijacije. Imali su šifre koje je samo UDBA znala. Ja sam

jedanput vidio jednu prijavu koju je poslao pop Kalezić. Potpisao se kao Zeleni, jer smo ga tako zvali zbog njegovih očiju. Tada mi je postalo jasno da UDBA vrbuje članove Partije u svoju mrežu. Oni su imali zadatak da potkazuju druge članove Partije. To je bio sistem UDBE. Ja sam tada tražio da prestanu sa angažovanjem članova Partije.

Što se tiče reakcije samih građana Crne Gore na tako velika hapšenja, nezadovoljstvo je postojala u familijama uhapšenih koji su znali pravu istinu. Drugi su smatrali da oni nijesu u pravu da se izjašnjavaju protiv Jugoslavije i Crne Gore. Oni su ih optuživali da su prišli Rusima koji su negirali našu borbu i time bili i protiv Crne Gore i protiv Jugoslavije.

Poslije Staljinove smrti logori su raspušteni ali mi nikada na Kongresima CK KPJ nijesmo rehabilitovali te ljude.

Tito je kao državnik i predsjednik Jugoslavije imao veliki ugled i u Jugoslaviji i u inostranstvu. On je bio veliki pobornik nesvrstanih i bio afirmisan u svijetu i za Jugoslaviju se ne bi znalo da nije bilo revolucije i da nije njega bilo. On je bio veliki čovjek. Imao je veliki ugled i mogao je da u svim zemljama dobije kredite. Od tih smo kredita podizali zemlju. Titove zasluge u ratu i revoluciji i poslije u izgradnji zemlje se velike, ali Goli otok je njegova najveća mrlja. On je svoja iskustva iz Rusije prenio u Jugoslaviju, među njima i na Goli otok. Mislim da zbog toga i nije dobio Nobelovu nagradu za mir.

Birokratizacija vlasti

Tito je nastavio sa intenzivnim radom na afirmaciji Jugoslavije i to mu je i najveća zasluga. Ali, unutar Jugoslavije već je počelo birokratiziranje. Tito je imao jedan veliki broj saradnika koji su bili afirmisani u revoluciji i imali veliki ugled u narodu. Ali se pojavio unutar rada i birokratizam i stagnacija. Nije bilo obnove kadrova, bili su isti ljudi.

Ljudi koji su i osjećali izvjesne slabosti nijesu reagovali, nije ukazivali na nepravilnost nekih mjera. To je bilo i nemoguće u tako centralizovanom sistemu. Bilo je moguće samo pojedinačno istupati, ali se znalo da će ti ljudi biti osuđeni.

Slučaj Đilasa

Đilas je počeo da piše protiv nezakonitih radnji i objavio je nekoliko članaka u „Borbi“ i to je prihvaćeno u široj javnosti, ali ne i u vrhu. Tempo je, kao i još neki, bio oduševljen tim pisanjem i to je javno govorio. Drugi su ćutali, jer su znali da će, u tom sistemu, ako krenu u kritiku ostati bez posla. Na sjednici CK se malo ljudi izjasnilo za Đilasa: jedan broj je ćutao, drugi su ga napadali.

Četiri dana prije tog sastanka, Đilas je u svojoj vili okupio Crnogorce. Bili smo: Blažo Jovanović, Tempo, Veljko Vlahović, Krsto Popivoda, Veljko Zeković, Veljko Mićunović i još nekoliko nas, na toj večeri. Tempo je hvalio Đilasove tekstove. Mi drugi nijesmo o tome diskutovali. Sjećam se da je jedino Veljko Mićunović rekao da to što je pisao neće dobro biti za Đilasa.

Poslije toga je bio Plenum CK. Na tom plenumu je osuđeno Đilasovo pisanje. Iz Crne Gore su diskutovali Blažo Jovanović i Tempo. Veljko Vlahović se napola slagao sa Đilasom, ali on to nije govorio. Tempo je na Plenumu napao Đilasa da je protiv revolucije, protiv narodne vlasti. Đilas mu se smijao i dobacivao: „Dosoli još Tempo, dosoli“. On je dosta hladnokrvno sve to podnio, jer je bio spreman za posljedice. Ja znam da je bilo još ljudi koji su se slagali sa Đilasom ali to nijesu mogli javno pokazati.

Moji odnosi sa Đilasom su bili jako prijateljski. Đilas je bio slobodoumni čovjek, putovao je po svijetu, bio je kod Bevana, dolazio je sa njim ovamo. On je nama imponovao. Ali se mi nijesmo izjasnili za njega, sem Vladimir Dedijer. Sjećam se da je i Kardelj diskutovao i napao je Đilasa umjerenije i najviše

zbog njegovog odnosa prema revoluciji. Zbog centralizma u Partiji nije se moglo otvoreno reći što smo zaista mislili o Đilasovom pisanju. Mi smo sa njim mogli da se slažemo u duši, ali ne javno. Tako da Đilasov istup nije imao podršku u članstvu Partije i to zbog sistema u kojem smo bili.

To je bio jednopartijski sistem. Sve bi bilo drugačije da prilikom stvaranja parlamenta i vlade nijesmo likvidirali opoziciju. Da smo tada demokratizovali odnose, da nijesmo sproveli ruski centralizam bilo bi sasvim drugačije. Jugoslavija se sada ne bi raspala. Ali taj sistem je bio takav da si morao da odlučiš „Ili radi u tom jednopartijskom sistemu, ili daj ostavku pa idi, izoluj se i radi sam“. Svi su ljudi imali porodice i tada nije bilo ni mogućnosti da se opstane van sistema. Ta kriza se produbljivala i počelo je nezadovoljstvo.

Nije išlo na bolje jer se taj sistem prenio i na republike. Svi su predsjednici smatrali sebe za Tita i iste odnose razvijali u svojim republikama. To je produbilo stagnaciju. Obnova kadrova nije bila moguća.

CK KPJ je poslao republikama pismo da treba da se smanji broj njegovih članova, da ambasadori ne mogu biti članovi, i da neke ličnosti na položajima van svoje republike ne mogu da budu ponovo birane u CK. Ja tačno ne znam kada je to bilo. Mi smo tu listu dobili u Crnoj Gori.

Kod nas je bilo veliki broj članova CK koji nijesu bili na radu u Crnoj Gori, ali je bilo i puno članova iz naše sredine i trebalo je da se smanji broj. CK KPJ je ostavio republikama da same odluče ko će biti član CK KPJ.

Mi smo imali sastanak u Beogradu. Bila su tri Veljka (Mićunović, Vlahović i Zeković), Krsto Popovoda, Tempo, Vlado Popović, Peko Dapčević, ne znam da li je bio još neko, i Blažo Jovanović i ja iz Crne Gore. Na tom sastanku niko od ovih ljudi nije rekao da neće da bude član, nego su ostavili CK da to odluči. Ja sam se vratio i napisao pismo CK, tražio sam da ja ne

budem biran na Osmom kongresu i naveo razloge i dao neke primjedbe. Napisao sam da treba birati mlade ljude, podmladiti kadrove Partije i stavio sam primjedbu da se ne slažem da se odluka odnosi na sve ambasadore nego da treba razmatrati individualne doprinose. Zalagao sam se da Veljko Mićunović, koji je bio ambasador u Moskvi, treba da ostane kao član CK. To pismo je pročitano u Izvršnom komitetu. Mene nijesu birali.

Predsjednik skupštine Crne Gore

I prije ovoga pisma i ovih stavova kod nas u Crnoj Gori, a i u drugim republikama, pojavila se kritika da smo dugo na tim funkcijama, da to treba mijenjati. Blažo je već bio povučen u Beograd, ali je zajedno sa Tempom, Vladom Popovićem i još nekima, pravio svoje liste kadrova za Crnu Goru.

Održali smo prošireni sastanak CK KPCG, dva dana, u Podgorici. Na tom sastanku sam ja govorio o našem radu, o stagnaciji, o potrebi da dođu novi ljudi. Isto tako, iznio sam svoj stav da ne treba praviti kombinacije van Crne Gore, i da treba prići širokim konsultacijama po pitanju obnove kadrova. Ja sam predložio da uzmemo u obzir pojedine aktivne mlade ljude kao što su Veso Đuranović, Budo Šoškić, Toro Ćulafić, Vojo Srzentić, Miladin Perović, Marko Orlandić (Vidoje Žarković je tada bio u vojsci u činu pukovnika) koji nijesu opterećeni prošlošću, koji su obrazovani i mogu puno da doprinesu razvoju Crne Gore.

Blažo i Tempo, Čajo Šćepanović, Nikola Đakonović i Savo Brković se nijesu slagali sa tim. Oni su bili za stare kadrove. Pravili su svoje liste kadrova. Trebalo je odrede ko će da zamenjeni Filipa Bajkovića na mjestu predsjednika skupštine Crne Gore i predložili su Danila Kneževića iz Pljevalja. Mene su okvalifikovali kao nesposobnog, da nemam obrazovanja, da nemam škole, naročito su govorili da ne mogu da budem na funkciji predsjednika skupštine.

Andrija Mugoša, predsjednik Skupštine,
predaje Njegoševu nagradu Miroslavu Krleži

Blažo se tada žalio Titu na mene. Za vrijeme pauze na Osmom plenumu sam sjedio za stolom sa Bakarićem i Đurom Pucarom. Tito je došao, stao je iznad mene i pitao: „Zašto si protiv Blaža?“ Ja sam odgovori da nijesam protiv njega, da smo zajedno radili i slično. Onda je on rekao: „Jesi protiv vile!“ Ja sam mu objasnio da sam odbacio Blažov zahtjev da sagradi još jedno krilo na svojoj vili na Gorici, jer smo mi u Crnoj Gori sirotinja, da to odskače od našeg standarda i može da bude nepopularno u narodu. Onda je Tito rekao: „I mi ovdje pravimo vile, Kardelju, Rankoviću, pa i meni“. Ja sam rekao: „Kardelj i Ranković već imaju vile i ne treba im graditi nove, a za tebe će narod u Jugoslaviji to shvatiti, ali nemoj ni ti previše“. On se naljutio, a ovima što su sjedjeli sa mnom je bilo neprijatno pošto mu to nikada niko nije rekao.

Poslije toga CK KPJ uputio je Đoka Pajkovića da bude predsjednik Partije na mjesto Blaža koga je postavio na mjesto

Andrija Mugoša, Đoko Pajković i Savo Brković

predsjednika Ustavnog suda u Beogradu. Đoko Pajković je podržao ideju za mlađe kadrove i on je bio veliki pobornik stavova koje sam ja tada zastupao. Lista mlađih kadrova je prodrila i ni Blažo, ni Tempo, ni Popović nijesu mogli sprovesti svoju liniju. Mene su iz Beograda postavili na mjesto predsjednika Skupštine 1962.

Tada sam ja došao za predsjednika Skupštine, Đoko Pajković je bio sekretar Centralnog komiteta. Veselin Đuranović je postavljen za predsjednika Vlade. Vidoje Žarković je tada došao iz vojske, uključili smo i Beba Brajovića. Đoko Pajković je imao mlađi kadar u Izvršnom komitetu.

Kada se meni navršilo četiri godine, pošto se završio moj mandat 1966. godine, ja sam biran za člana Savjeta Federacije. Pošao sam u Beograd, prebacio porodicu i tamo se nastanio. To je za mene, pošto nikada nijesam bio opterećen funkcijama, bio jedan miran i lak život.

Blažo Jovanović je teško podnio odlazak iz Crne Gore. On se bio poistovjetio sa svojom funkcijom i Crnom Gorom. Ali kada

Vidoje Žarković predaje odlikovanje Andriji Mugoši

je on odlazio ja sam govorio na njegovom ispraćaju aktivu Crne Gore. Blažo Jovanović je u narodu bio najpopularniji čovjek, uvijek je išao u narod i oni su ga cijenili. Imao je podršku da ne ide, ali je sistem bio takav. On će ostati najpopularniji čovjek revolucije u Crnoj Gori.

Ustav 1963. godine

U Jugoslaviji je počeo da se priprema novi Ustav koji bi dao veću samostalnost republikama. I tada je već počeo da se razvija nacionalizam u nekim od republika. On je najviše došao do izražaja u Hrvatskoj.

Slučaj Rankovića

Tito je optužio Rankovića da želi da preuzme vlast od njega. Zakazan je Plenum na Brionima da se Ranković raskrinka, iako je veliki broj ljudi bio protiv toga. Iz Crne Gore su diskutovali

Tempo, Blažo i Veljko Vlahović. Đoko Pajković i ja nijesmo diskutovali jer nijesmo bili ubijedjeni da je Ranković bio protiv Jugoslavije, protiv Tita. Tada se Rankoviću jedino moglo zamjeriti što je bio centralista, ali se nijesmo slagali sa tim da se on smijeni.

Tito je govorio i optužio Rankovića da je pripremao udar. Njega je Krajačićeva služba pripremala da prisluškuje, a Tito je mislio da je to Ranković iz UDBE, da je vezan sa organizacijama u inostranstvu i da hoće vlast.

Ranković nije bio uhapšen, ali je bio potpuno bojkotovan. Napad na njega je bio tako dobro pripremljen da su svi mislili da su optužbe tačne.

Nacionalizam

U Srbiji su smijenjeni vrlo sposobni ljudi: Nikezić, Perović, Tepavac. Tito je formirao komisiju koja je trebalo da ustanovi njihove greške. Tada su ih smijenili, jer je Tito kritikovao i Hrvate (iako je prije toga rekao da nema nacionalizma u Hrvatskoj!).

Mi u Crnoj Gori nijesmo imali nacionalizam. Rukovodstvo je bilo za Jugoslaviju i bili smo iznenađeni njegovom pojavom. Možda je zbog toga crnogorsko rukovodstvo i pustilo državu, bez ikakve borbe, pod udarom nacionalizma. *

* Ovdje se završava snimak. Iako je poživio još skoro tri godine i iako smo često razgovarali o dešavanjima u Jugoslaviji, njenom raspadu i o neophodnosti da Crna Gora postane samostalna država, više nijesmo snimali njegova kazivanja.